

Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü

Bahaeddin YEDİYILDIZ

...Tarihin sayısız eşiklerini aşmak için bütün kapılar bana iyi gözüküyor. Maalesef hiçbirimiz bu eşiklerin hepsini tanıyamıyacağız. Tarihçi mâziye her şeyden önce en iyi bildikleriyle açılır. Fakat mümkün olduğu ölçüde daha uzağı görmek istiyorsa, mecbûren başka bir kapıya, sonra bir diğerine başvuracaktır... Her defasında, yeni veya çok az farklı bir manzara ortaya çıkacaktır, ve bu kültürel ve sosyal, kültürel ve siyasî, sosyal ve iktisadî, iktisadî ve siyasî, vb. manzaralardan belli bir miktarını senteze ulaştıramamış olan tarihçi bu isme lâyük değildir. Fakat tarih bütün bunları bir-araya getirmektedir. Tarih bu komşulukların, bu ortaklıkların, bu sonsuz etkileşimlerin bütünüdür...

F.Braudel, *Ecrits sur l'histoire, Flammarion, Paris, 1969, s. 191.*

Vakfın XVIII. asırda devam edişinin sebepleri, vakfa konu olan maddelerin çokluğu ve bunların statülerinin çeşitliliği, işletme biçimleri, iktisadî gücü hakkında değerlendirme, vakıf yapanların sosyal tabakalaşmadaki yeri, vakfın idare ve kontrol sistemi, vakıf müessesesinin rolü: kültür, din, beledî ve sosyal hizmetler, âile, politika... Bu cümleler, Fransızca olarak hazırlanmış olup 1975 yılında tamamlanan ve henüz basılmamış olan bir araştırmanın çeşitli bölüm ve kısım başlıklarından bâzılarıdır¹. Bu makale, sözkonusu araştırmanın, daha önce özeti yayımlanmış olan kültürle ilgili kısmı² dışındaki son bölümünün türkçesidir (s. 239–274).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan ve XVIII. asra âit vakfiyeler arasında ihtimali sondaj metoduyla elde edilen üçyüz otuz vakfiyenin^{2a} tahlilinin yapıldığı bu araştırmanın diğer bölümlerinde, vakıf müessesesinin yıllık gelirinin söz konusu asırda hemen hemen devlet gelirlerinin yarısına eşit olduğu gösterilmiştir (s. 149–153). Üstelik vakıf olarak kurulan binalara harcanmış olan paralar bu hesaplama nazarı dikkate alınmamıştır. Vakıf bütçelerinden bu binaların ve kuruluşların umumî masrafları karşılanıyor ve oralarda çalışanların ücretleri ödeniyordu. Yaptığımız tahlillerin neticesine göre, sözkonusu asırda kurulmuş üçyüz otuz

vakfın gelirleri üzerinden 4.947 kişiye ücret ödeniği görülmektedir. XVIII. asırda Anadolu ve Rumeli'de altı bin yeni vakfın kurulmuş olduğu tahmin ediliyor. O halde buradan XVIII. asırda kurulmuş vakıflar tarafından ücretleri ödenen kişilerin sayısının muhtemelen 86.915 rakamına ulaştığı neticesi çıkarılabilir. Eğer, daha önceki dönemlerde kurulmuş olmalarına rağmen, XVIII. asırda hâlâ işlemekte olan vakıflar tarafından ücretleri ödenen kişileri de yukarıdaki rakama ilâve edecek olursak, bu sayı daha da yükselecektir. Ülkenin toplam nüfusuna göre bu rakamın nisbetini göstermek için XVIII. asrın sonlarına doğru, bütün Osmanlı Devleti topraklarında, 25 milyon kişinin yaşadığını³ söylemek yetecektir.

1. Araştırmanın asıl adı: *Institution du vaqf XVIII é siècle en Turquie –étude socio-historique–*, Paris 1975 (basılmamış doktora tezi). Bu araştırmanın bir bölümü, "La portée économique des vaqfs turcs au XVIII éme siècle" adı altında, 24–28 Haziran 1979 tarihleri arasında Kudüs'te toplanan International seminar on social and economic aspects of the muslim waqf'a tebliğ olarak sunulmuş olup, bu tebliğler baskıda bulunmaktadırlar.
2. Bkz. B. Yedişildiz, "Vakıf müessesesinin XVIII. asırda kültür üzerindeki etkileri", *Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071–1920)*, (Editörler: O. Okyar, H. İnalçık), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, s. 150-161.
- 2a. Bu vakfiyelerin tam listesi için bkz. B. Yedişildiz, *Institution du vaqf...*, s. 349-365.
3. E. Z. Karal, *Selim III'ün hatt-ı hümayunları –Nizam-ı Cedid, 1789–1807*, Ankara 1946, s. 1

Şurası bir gerçektir ki, vakıf, iktisadî gücü sâyesinde ve ücretlerini ödediği kişiler aracılığı ile, ülkenin sosyal hayatında önemli bir rol oynamıştır. İşte araştırmamızın bu bölümü, vakıf müessesesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer müesseseleri içinde oynamış olduğu rolün tesbiti gayesini taşımaktadır. Bunun için hareket noktamız I nolu tablo olacaktır. Bu tabloda, tahlil edilen vakfiyelerdeki verilere dayanarak, XVIII. asırda vakıf müessesesinin masraf kalemleri ve vakıf kuruluşlarında belli bir fonksiyon icrâ eden personelin sayısı gösterilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi, vakıf giderlerinin % 28,16'sı eğitim ve öğretime, % 30,75'i din alanına, % 10,51'i sosyal hizmetlere, % 6,50'si askerî birliklere, % 14,20'si âileye mensup kişilere % 9,70'i de vakfın idâresine tahsis edilmiştir. Burada, sözkonusu vesikalardan hareketle, vakfın, eğitim ve öğretim dışındaki diğer sahalarda XVIII. asırda oynamış olduğu rol tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Din

İslam'da dini olanla olmayanı birbirinden ayırmanın çok güç hattâ imkânsız olduğunu belirtmeye gerek yoktur. Fakat bir konuyu incelemek ve onun iyi bir tahlilini yapmak, ele alınan meselelerin, keyfî bile olsa, bir tasnifini zaruri kılmaktadır. Buradaki tasnif de böyle bir zaruretten kaynaklanmaktadır. O halde burada sözkonusu olan, sırf ibâdetle ilgili (culturel) uygulamaların, yâni Kur'an da belirlenen mükellefiyetlerden bir bölümünün, Peygamber'in tavsiye ettiği veya daha sonraki asırlarda ihdas edilen tatbikatların icrasını kolaylaştırmada vakfın rolünü aydınlığa kavuşturmak.

Herşeyden önce, vakıf yoluyla, diğer fonksiyonları yanında, içinde müslümanların namaz kılmaları için, binlerce cami yapılmıştır. G. Wiet'in dediği gibi, "bina sanki kendisini tutmak için alçalan kubbeler topluluğu sâyesinde toprağa çivilenmiş olduğu halde, fûze şeklindeki minâreleriyle her an uçmaya hazır olup gökyüzüne doğru en üstün hamleyi yapan Osmanlı camilerinin âşinâ silueti bilinmektedir"⁴.

Tahlil edilen üçyüz otuz vakfiyede, İslâm'ın dinî, sosyal, kültürel, hattâ siyasî merkezleri olan altmış cami ve mesceidin inşası müşâhade edilmektedir⁵. Bunlardan bazıları tek bir binâ oldukları hâlde, diğerleri medrese, imâret, kütüphane, v.s.... gibi birçok kamu kuruluşunun ortasında yükseliyordu. Halkın istifadesine sunulan bu binâlar kompleks bir külliye oluşturmaktaydı⁶. T. Gautier şöyle yazmaktadır: "Camiin etrafında imâretler, medreseler, hamamlar, fakir mutfakları toplanmaktadır, zira müslümanın bütün hayatının ağırlık merkezi Allah'ın evinin çevresidir. Yuvasız kişiler camiin kemerleri altında uyurlar; polisler aslâ onları

rahatsız etmez; çünkü onlar Tanrı misafirleridirler. Orada müminler du'â eder, kadınlar hayallere kapılırlar. Hastalar iyileşmek veya ölmek için camiye taşınırlar. Doğu'da gerçek hayat dinden ayrılmaz"⁷.

Vakıf kurucuları, bu camilerin bakımını sağlamak ve her an kullanılabilir durumda bulundurmaları için, muhtelif görevliler tayin etmişlerdir⁸. Bu camilerde her şeyden önce mü'minler beş vakit namazlarını kıyorlardı. Yıldızlar—ilmi ve kozmografya bilmek zorunda olan bir *muvakkit* (vakti tayin eden kimse), bu namazların zamanını ayarlamak için, *muvakkit—hâne*'de bulunan saatlerle meşgul oluyordu. *Muvakkit—hâne*, camiin sokağa bakan pencerelerle mücehhez küçük bir odasından ibâretti. Bu kişi tarafından tesbit edilen vakitlere göre, *müezzin*, müslümanları —ibâdetlerini toplu halde yapmaları için— minâreden namaza çağırıyordu. Bu namazlar *imâm* denen şahsın yönetiminde kılınmaktaydı. Haftada bir defa, cuma günü, öğle ibâdeti, fevkalâde bir ehemmiyet kazanıyordu. Çünkü sözkonusu olan, cemaat hâlinde kılınması mecburî *cuma namazı* idi. Namazın icrâsından önce bir *hatib* arapça olarak bir *hutbe* irâde ediyordu⁹. Cuma namazının her camide kılınması mümkün değildi. Bunun için, sultanın iznini almak gerekiyordu¹⁰ ki, bu siyasî iktidârın tasdikinden ibâretti.

Maaşlarını bu camilere bağlı vakıfların gelirleri üzerinden alan bu şahıslar, eğitimlerini umumiyetle *medreselerde* yapmışlardı. Bununla birlikte, bazı vakıflar, kurdukları camilerde çalışacak personelin

4. G. Wiet, "Les puissances musulmanes", (Histoire Universelle (R. Grousset ve E. G. Léonard yönetiminde hazırlanmıştır), Encyclopedie de la Pléiade, Gallimard, Paris 1958, c. III, s. 1167.

5. Bkz. B. Yediöldiz, *Institution du vaqf...*, s. 93, Tablo II

6. Bu Osmanlı külliyeleeri hakkında bir fikir edinmek için bkz. F. Akozan, "Türk külliyeleeri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, c. VIII, s. 303-308; E. Yücel, "Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, c. VIII, s. 250-266. Bu külliyeleerin nasıl incelenmesi gerektiği hakkında bir metot araştırmaları için bkz. B. Yediöldiz, "Sosyal teşkilatlar bütünlüğü olarak Osmanlı vakıf külliyeleeri", *Türk Kültürü* (Sayı 219, yıl XIX, Mart-Nisan 1981), s. 262-271.

7. T. Gautier, *Constantinople*, Paris, Tarihsiz, s. 275.

8. Bu görevliler için bkz. Tablo II.

9. Bugün Türkiye'de hutbe türkçe okunmaktadır. Delhi Şah Fahrüddin (1126-99/1715-84) daha XVIII. asırda Hindistan'da, cuma namazından önce okunan hutbenin "hindawî" olması zaruretinden bahsediyordu, K. A. Nizami, "Hind", *Encyclopedie de l'Islam* (Leyde 1971) c. III, s. 450.

10. Meselâ, Çorlulu Ali Paşa, vakıf olarak yaptırmış olduğu camide müslümanların cuma namazı kılabilmeleri için, sultanın izin almıştı, bkz. Çorlulu Ali Paşa vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (bundan böyle VGMA olarak kısaltılacaktır), Kasa No: 188, s. 312; Ahmed b. Abdullah vakfiyesi, VGMA, Mutaka'a I, s. 89-92.

tarikat mensupları arasından seçilmesini istiyorlardı¹¹. Hattâ bâzan, vâkıflardan bir kısmının, vakfiyelerine koydukları şartlara göre, dervişlerin cami-de kendilerine mahsus dînî âyinler yapmak mecbûriyetinde kaldıkları da oluyordu¹². Diğer taraftan, bir takım vakıf kurucuları, sivil devlet dâirelerinde günlük namazları kıldırmaları için, bu dâirelere —imâm, müezzin, v.s. gibi...— din adamları tayin etmişlerdi¹³.

Müslümanların riâyet etmek mecburiyetinde olduğu dînî uygulamalar arasında, bilindiği gibi, Ramazan orucu da vardır. Ramazan ayı boyunca, müslümanlar şafaktan güneşin batışına kadar yemekten, içmekten ve cinsî münâsebetten kaçınmak mecbûriyetindedirler. Bu durumda, orucun bitişi olan *iftar* vaktiyle akşam namazı vakti aynı ana tesâdüf etmektedir. XVIII. asırda müslümanların büyük bir kısmı yemekten önce namazlarını kılmak için camie gitmeyi tercih ediyorlardı. Fakat İslâm inancına göre, iftarı tam zamanında yapmak yeğ tutulmaktaydı. Bu sebeple, bâzı vâkıflar, Ramazan ayı boyunca akşam namazlarını vaktinde kılmak üzere camie gelen müslümanlara şerbet dağıtılması için vakıflar kurmuşlardı¹⁴. Ayrıca, gâyesi fakirlere ve talebelere iftar yemeği vermekten ibâret olan vakıfların kuruluşu da müşâhede edilmektedir¹⁵.

Eğer İstanbul, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve kültürel merkezi ise, *Harameyn* yâni "iki mukaddes şehir" diye tavsif edilen Mekke ve Medine İslâm dünyasının mânevî iki merkezini teşkil ediyordu. Bu sebeple Osmanlı pâdişahları *hâdimü'l-Harameyn* yâni, "iki mukaddes şehrin hizmetçisi" ünvanını da taşıyorlardı. O halde, Türk vâkıfları, müslümanlar tarafından hürmet gösterilen bu yerler yararına vakıflar kurmayı unutamazlardı. Gerçekten, XVIII. asırda tanzim edilen vakfiyelerde Mekke ve Medine ile ilgili şartların bulunduğu gözlenmektedir (Bkz. Tablo XV). Bu şartlara göre, Osmanlı padişahı ve halifesinin Mekke'deki temsilcisine¹⁶, bu iki şehirdeki cami personeline¹⁷, *Medine-i Münevvere hizmetçisine* maaşlar tahsis ediliyor; ayrıca Peygamber'in soyundan geldiklerini iddia eden ve *sâdât* denen kişilere¹⁸, Mekke ve Medine'de bulunan Türk hacılara¹⁹, ve bu hac yerlerinde yaşayan fakirlere²⁰ ödenekler ayrılıyordu. Diğer taraftan, vâkıflardan bir kısmı bâzı Mekke'li ve Medinelileri ruhlarının kurtuluşu için duâ etmekle görevlendirirken, diğerleri onlardan *zevrah* denen şişelerle İstanbul'a *zemzem* suyu göndermelerini istiyorlardı²¹. Burada özetlenen gayelere tahsis edilmiş vakıf gelirlerinin tamamı önce sarayda *harameyn dolabı* adıyla bilinen hususî bir kasada toplanıyordu²². Bu vakıf gelirleri ve sultanın her yıl *Harameyn* fakirlerine *surre* adı altında gönderdiği hediyeler her sene Receb ayının ilk günlerinde büyük bir merâsimle yola çıkarılırdı²³.

Bizi ilgilendiren dönemde, Türkiye'de, ananevî dînî merâsimlerin masraflarını karşılamak üzere kurulmuş vakıflar da eksik değildi. Ay yılının onikinci ayı (Zilhicce)nin onunda *Kurban Bayramı* yapılıyordu. Bâzı vâkıflar, bu bayramda, vakıflarının gelirlerinden ayrılacak paralarla koyunlar ve öküzler satın alınmasını, ve bunlar dînî kâidelere uygun olarak kesildikten sonra, etlerinin fakirlere dağıtılmasını şart koşmuşlardı²⁴. Aynı şekilde, ay yılının ilk ayı Muharrem'in onuncu günü olan *âşura*'nın kutlanması için bile vakıflar vardı. Aşura gününde, bölgenin fakirlerine ikrâm etmek üzere, sözkonusu vakıflar sâyesinde, bu günün adını taşıyan özel bir yemek hazırlanıyordu²⁵. Vakfiyelerde bilhassa Peygamber'in doğum günü olan ay yılının üçüncü ayı Rebi'ü'l-evvel'in onikinci gününün anılışı üzerinde ısrar edilmektedir: *Bu Mevlid-i Şerif bayramıdır. Türkler, bu bayram münâsebetiyle, Halvetiye tarikati dervişlerinden Süleyman Çelebi (Öl. 1422) tarafından yazılmış olup Mevlid-i Şerif adını taşıyan bir şiiri terennüm etmek âdetine sâhiptiler ki, bu âdet hâlâ devam etmektedir. Peygamber'in doğum yıldönümlerinin kutlanması, Türkiye'de, İslâm'ın ruhuna aykırı bir bid'at olarak*

11. Meselâ, bir vakıf kurucusunun, vakfiyesine koyduğu şartlara göre, caminin personeli Celvetiye tarikati müridleri arasından seçilecektir, İbrahim b. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Küçük evkaf ulâ, s. 184-185.
12. Mehmed b. Abdullah vakfiyesi, VGMA, Harameyn VII, s. 379-380.
13. I. Mahmud Vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 47, s. 76-103.
14. Meselâ bkz. Veli b. Yusuf Vakfiyesi, VGMA, Harameyn VII, s.263-265.
15. Meselâ bkz. Ayşe binti Mehmed vakfiyesi, VGMA, Harameyn VI, s. 51-53.
16. Âlicenâb Kadın binti Abdullah vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 163, s. 14-15.
17. Ayşe binti Abdullah vakfiyesi, VGMA, Mukata'a III, s. 169-171.
18. Çorlutlu Ali Paşa vakfiyesi, VGMA, Kasa No: 188, s. 428 vd.
19. I. Mahmud vakfiyesi, VGMA, Kasa No: 47, s. 33-58.
20. Safiye binti II. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 148 s. 68-69, 83-87; I. Abdülhamid'in üçüncü Kadını Nevres vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 178, s. 17-22; İbrahim b. Kasım vakfiyesi, VGMA, Mücaded Ana, XIX, s.201-204.
21. III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 187, s. 335-336; Âlicenâb Kadın binti Abdullah vakfiyesi, VGMA Kasa no: 163, s. 14-15.
22. Krş. B. Lewis, "al-Harameyn", EI (Leyde 1971), c.III s. 179
23. Râşid Mehmed Efendi, Târih, İstanbul 1865, c. III, s.181; krş. J. V. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1835, c. XIII, s. 52-56.
24. Âsiye binti Mehmed vakfiyesi, VGMA, Defter no: 1760 s. 67-70; Ayşe binti Mehmed vakfiyesi, VGMA, Harameyn VI, s. 51-53; Veli b. Yusuf vakfiyesi, VGMA, Harameyn VII, s.263-265.
25. I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 159, s. 139; Asiye binti Mehmed vakfiyesi, VGMA, Defter no: 1760 s. 69-70.

şiddetle tenkit edildikten sonra, III. Murad tarafından XVI. asrın sonlarına doğru büyük bir değere mazhar kılınmıştır. Gerçekten, bu dinî uygulama halkın vicdânına öylesine güçlü bir şekilde yerleşmiştir ki, vakıf kurucularından büyük bir kısmı, Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif camilerinde bu dinî bayramın kutlanması için hususî görevliler (bkz. Tablo XVI) tayin etmişlerdir²⁶. Selâtin camiilerinde yapılan mevlid merâsimlerine sultan Bâb-ı Âlî'nin yüksek makam sâhipleri de katılıyorlardı²⁷.

Nihayet vakıf gelirlerinin kâfi derecede ehemmiyetli bir bölümünün, XVIII. asırda, türbelerin *türbedârlarına* ve diğer hizmetlilerine (bkz. Tablo IX)²⁸ ve bilhassa du'â okumayı meslek edinmiş olup, kendilerine *du'âgû* (çoğulu *du'âgûyân*) denen kişilere gidiyordu (bkz. Tablo VIII). Araştırmamızın başka bir bölümünde tahlil edildiklerinden dolayı²⁹, fonksiyonu esas itibâriyle vâkıfların bu dünyayı olduğu kadar öbür dünyayı da ilgilendiren bâzı arzularının gerçekleşmesi için Allah'a du'â etmekten ibâret olan bu *du'âgûyân* hakkında burada fazla durulmayacaktır. Bununla birlikte, vakıf müessesesinin dinî alandaki rolü hakkında birkaç noktaya işaret etmemiz gerekiyor. Vakfın İslâm'ın prensip olarak kabul etmediği bir din adamları sınıfının teşekkülüne yol açtığı ileri sürülebilir. İslâm'da, camide namaz kıldırma karşılığında ücret almanın bile tartışma konusu edildiği hâlde, binlerce kişi, vakıflar sâyesinde, Kur'an'ın tamamını veya bir kısmını, ya da başka du'âlar okuyarak para kazanma imkânı bulmuşlardır; üstelik ücretlerini vakıflardan alan bu *du'âgûlar*, XVIII. asırda, Kur'an'ın mecbur ettiği namaz ibadetinin ifasında müslümanlara yardımcı olanlardan çok daha kalabalık idi. İncelediğimiz vakfiyelere göre, altmış camide, kapıcılar, temizleyiciler, şamdancılar, eğiticiler, v.s. dışında, namazların edâsında görevli 356 *imam*, *müezzin*, *hatib* bulunurken, 372 tane de *du'âgûyân* (bkz. Tablo II) mevcuttu ki, vakıf kurucuları bu du'â okuyucularından dünyadaki işlerinin gerçekleşmesinde olduğu kadar Allah'ın rızasını kazanmada da yardım bekliyorlardı. Ferdin ahlâki sorumluluğunu vurgulayan "hiçbir kimse başkasının yükünü taşımayacaktır" âyeti gereğince Reşid Rıza, ölümlere Kur'an okumayı, evliyâ şerefine zikir çekmeyi, türbeler içindeki mezarları örtmek için konan işlemeli kumaş örtüleri, para karşılığında Kur'an okunmasını ve nihâyet bu uygulamaların masraflarını karşılamak için vakıf yapmayı uygun bulmamaktadır. Ona göre, bütün bunlar kötü icadlar, "bid'a"lardı³⁰.

Bu hususta, Reşid Rıza'nın fikri şudur: "Zikir, fikre eşlik etmek mecburiyetindedir"³¹. Din konusunda, vakfın XVIII. asır boyunca daima *fikrin*, yâni *tefekür* ve *teemmülün* zararına zikrin

(ezbere okuma, tekrar) gelişmesini kolaylaştırdığı düşüncesi ileri sürülebilir. Tam bu sırada Avrupa tamâmen ters bir değişimin içindedir. Meselâ, Fransa'nın Provence bölgesine âit binlerce vasiyet-nâmeyi inceleyen M. Vovelle, XVIII. asırda, eski cenâze alaylarındaki debdebenin toplumun bütün tabakalarında bir gerilemeye mâruz kaldığını gözleyebilmiştir³².

Bilindiği gibi, XVIII. asır başında, Karlofça andlaşmasından sonra, Osmanlılar birçok sahada Avrupa'lular tarafından gerçekleştirilen ilerlemelerin farkına vardılar, Batı'ya yöneldiler ve batılaşmak için çabalamaya başladılar. O halde, burada hangi tür bir batılaşmanın sözkonusu olduğunu bilmek ilgi seçici olacaktır. Nuru-Osmâniye camii bu soruya mükemmel bir cevap teşkil etmektedir. Toderini, "yaldızlı galerileri ve altında işlenmiş güzel yazılarıyla zerâfet kazanan Osmâniye camii bana güzel bir mücevher gibi gözüktü" diyor ve şöyle devam ediyor: "Camîi, resimden anlayan ve güzel mimârî zevkine sahip olan Sultan Mahmud tarafından inşâ edilmiştir. Mahmud, İtalya'dan, İngiltere'den, Fransa'dan bu türdeki en meşhur binâların resimlerini ve modellerini getirtmiş ve bir cami planı yaptırmıştır. Ve plân ulemâya gösterilmiştir. Ulemâ, bu cami plânının camiden daha çok bir hristiyan mâbedine benzediği hükmüne varmışlar ve sultana, halkın hoşnutsuzluğunu uyandırmamak ve bir ayaklanmayı önlemek için, camie daha islâmî bir şekil vermesini tavsiye etmişlerdir. Kendisini müftünün tavsiyelerine kulak vermeye mecbur hisseden Sultan Mahmud, hem Avrupa, hem de Türk tarzını birleştiren bir plân yaptı. 1755'de binanın inşasını tamamlayan III. Osman, müftüye danışıp ondan bir fetva aldıktan sonra, vicdan huzuru içinde, camie Nuru-Osmâniye adını vererek Sultan Mahmud'un adı yerine kendi adını kullanmış

26., Çevgânî-zâde İbrahim b. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Küçük evkâf râbî', s. 635; Ayşe binti Abdullah vakfiyesi, VGMA, Mukata'a III, s. 169-171; Âlicenâb Kadın binti Abdullah vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 163, s. 1-19 I. Mahmud vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 47, s. 118-119; III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 187, s. 331-332 III. Osman vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 49, s. 47-48; I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 159, s.16; Çorlulu Ali Paşa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 188, s.397 98.

27. Râşid Mehmed, Aynı eser, c. III, s. 115, 138-139, 176-177; D'Ohsson, Tableau général de l'Empire Ottoman (Paris 1787-1828) adlı eserinde (c. I, s. 255-258), XVIII. asırda Sultan Ahmed camiiinde yapılan bir mevlid merâsiminin mükemmel bir tasvirini vermektedir.

28. İstanbul'daki türbelerin XVIII. asırdaki durumu hakkında geniş bilgi için bkz. D. Ohsson, Aynı eser, c. II, s. 509-523.

29. B. Yediöldiz, Institution du vaqf..., s. 81-84.

30. J. Jomier, Le Commentaire coranique du manâr, Maisonneuve et Cie, Paris, 1954, s. 252.

31. Aynı eser, s. 243.

32. M. Vovelle, Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle, Plon, Paris 1973.

oldu"³³. Bu cami hakkında bir Türk sanat tarihçisi şöyle diyor: "Nur-u Osmaniye camii klasik Türk mimarisinin bâzı ananelerinin, Avrupa'da XVIII. asırda güzel âbideler doğuran barok stiliyle mutlu bir bileşiminin ürünüdür"³⁴. Fakat burada sözkonusu olan dış formdur. Eğer bu camii içinde ne olup bittiği öğrenilmek istenirse, vakfiyesine göre, bu camide, Devletin ömrünün uzun olması, Türk ordusunun zaferi, düşmanların yok olması ve müslüman ruhlarının huzuru için Kur'ân veya başka duâlar okumak mecburiyetinde olan *du.âgûyân*'in sayısının³⁵ Nuru Osmaniye den önce inşâ edilen camilere tâyin edilen *du.âgûyân*'in sayısına nazaran çok daha yüksek olduğunu müşâhede etmek oldukça ilgi çekicidir.

O halde, bu örnek, yukarıda bahsedilen batılılaşmanın, meselenin derinliğine inmek istemeksizin, dıştan gözlenen şeylerin şeklen taklidinden ibâret bir batılılaşma türü olduğunu göstermektedir. Temeli böyle atılan batılılaşmanın o andan itibaren Türkiye'de daha uzun yıllar devam etmiş ve etmekte olduğunu ilâve etmeye gerek var mıdır?

Beledî ve sosyal hizmetler

Vakıf müessesesi tarafından deruhde edilen beledî ve sosyal hizmetlerin tahliline başlamadan evvel, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş safhasında, bu müessesenin, Türklerin Anadolu ve Rumeli'de fethettikleri şehirlerin yeniden teşkilatlandırılmasına olduğu kadar, bu bölgelerde yeni yerleşme merkezlerinin açılmasına da geniş ölçüde hizmet etmiş olduğunu vurgulamak icabeder³⁶. "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler" adlı önemli bir makalesinde Ö. L. Barkan³⁷, derviş tekkelerinin birçok köyün çekirdeğini teşkil ettiğini göstermiştir. Diğer taraftan, İmparatorluğun teşekkül dönemi esnâsında, her şehrin fethinden sonra, devlet adamlarının ve diğer servet sahiplerinin bu şehirlerde vakıf olarak bir çok yeni kuruluşlar —kamu eğitimi ve dîni müesseseler olarak camiler, medreseler, tekkeler, beledî ve sosyal hizmetlere tahsis edilmiş çeşmeler, sebiller, imâretler, hastahaneler— açtıkları da bilinmektedir. Ayrıca şehrin Türk müslüman nüfusunu arttırmak gayesiyle oraya Orta—Asya'dan gelen Türk göçmenleri yerleştiriyorlardı. Vakıf müessesesi sayesinde gerçekleştirilen bu faaliyetler elbette bir yandan bu bölgelerin fizikî çehresini değiştiriyor, diğer yandan da oralara yeni bir kültür taşıyorlardı. Bu inceleme için tahlil edilen vesikalar bize, vakfın XVIII. asırda da, bu sahadaki, yani yerleşme merkezlerinin kuruluşu, veya eski köylerin büyük şehirlere dönüştürülmesi sahasındaki görevini sürdürdüğünü söyleme imkânı vermektedir. Bu araştırmanın başka bir bölümünde, Darüssâade ağası Beşir

Ağa'nın vakıfları sâyesinde, XVIII. asırda, bugün Romanya'da bulunan Sulina şehrinin nasıl kurulduğu anlatılmıştı³⁸. Diğer taraftan III. Ahmed devrinin meşhur sadrazamlarından Damad İbrahim Paşa'nın, doğum köyü olan Muşkara'yı büyültmek ve güzelleştirmek gayesiyle, orada camiler, mektepler, medreseler, kütüphaneler, imâretler, çeşmeler, hanlar, hamamlar gibi binâlar ve sosyal ve ilmî tesisler inşâ ettirdiği ve köyün nüfusunu çoğaltmak için oraya göçebe aşiretleri iskân ettiğini müşâhede etmek ilgi çekicidir. Muşkara köyü bu kuruluşlar sayesinde kısa zamanda büyük bir şehir olmuş, ve İbrahim Paşa şehrin adını "yeni şehir" anlamına gelen Nev—Şehir olarak değiştirmiştir. Şehrin gelişmesini teşvik etmek için de, vakfiyesine, şehir halkının ödemek zorunda olduğu bazı vergilerin hazineye kendi vakıflarının gelirleri üzerinden ödeneceği şartını koymuştur³⁹.

Daha önce işaret edildiği gibi⁴⁰, Osmanlı şehirleri 1856'ya kadar belediye teşkilâtından mahrum idiler. Belediye hizmetleri için, şehir sakinlerinden vergi alınmıyordu; bu hizmetlerin yapılabilmesi gayesiyle, devletin düzenli bir mâli yardımı da sözkonusu değildi. Vakfiyelerin tetkiki, bugün belediye teşkilâtının üstlendiği hizmetlerden büyük bir bölümünün vakıf müessesesi tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir.

33. Toderini, *De la littérature des Turcs*, Paris 1789, c. II, s. 20-22.

34. S. K. Yetkin, *L'architecture turque en Turquie*, Maisonneuve et Larose, Paris 1962, s. 134.

35. MuruOsmaniye camiiine 72 *du.âgûyân* tayin edilmiştir: 9 *du.âgû*, 2 *na'athân*, 1 *mu'arrif*, 1 *yâsînâhân*, 1 *fetihân*, 1 *nebehân*, 1 *ahkâfân*, 1 *tebâreke-hân*, 1 *muhammediye-hân*, 11 *eczâhân-ı Sahih-i Buhârî*, 8 *devir-hân*, 4 *aşırhân*, 9 *Eczâhân*. Bu kelimelerin izahı için bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 329-342. F. Köprülü, yukarıda zikredilen türde olup vakfiyelerde geçen teknik terimlere dikkati çekmiş ve bunların tekâbü etlikleri gerçek mânâları anlayabilmek için bu kelimelerden her biri hakkında tarihi tekâmülleri gözönünde bulundurularak metotlu araştırmaların yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Ve örnek olarak "mu'arrif" terimini incelemiştir, "Vakfa ait istihlâhlar meselesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, c. I, 2. bs., s. 131-138.

36. D. Kuban, "Anadolu-Türk şehri, tarihî gelişmesi, sosyal ve fizikî özellikleri üzerinde bâzı gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, İstanbul, 1968, c. VII, s. 53-73; H.Z. Ülken, "Vakıf sistemi ve Türk şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1971, c. IX, s. 13-37.

37. Vakıflar Dergisi (1942), c. II, s. 279-386.

38. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 42-43.

39. Damad İbrahim Paşa vakfiyesi, VGMA, Kasa No: 42, s. 1-18; krş. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1956, c. IV., bölüm 1, s. 156, Hammer, Aynı eser, c. XIV, s. 190; R. Rehber, *Nevşehir ve Göreme*, Ankara 1971, s. 3-7.

40. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 33-34, krş. D. Kuban, Aynı makale, s. 67.

Her şeyden önce, şehirlerin ve hattâ birçok köyün su ihtiyacının giderilmesi umumiyetle vakıflar tarafından gerçekleştirilmiştir⁴¹. Gerçekten XVIII. asırda kurulmuş vakıfların vakfiyelerinde, suyu kaynağından yerleşme merkezlerine kadar götürmek için su kemerlerinin tesisinden söz edilmektedir⁴². Bu amaçla, umumiyetle kurşun ve topraktan yapılmış borular kullanılıyordu⁴³. Yerleşme merkezlerine akıtılan suyun herkesin hizmetine sunulabilmesi için, vakıf kurucuları, şehirlerin veya köylerin muhtelif mahallelerine *çeşmeler* ve *su kuyuları* inşâ ettirmişlerdi. Diğer taraftan, söz konusu vakıf kurucularının, hemşehrilerine sırf normal su temin etmekle yetinmiyerek, yaz mevsiminin sıcak günlerinde herkese bedava soğuk su dağıtılan *sebiller* vakfettiklerini vurgulamak icâbeder⁴⁴. Bâzi vâkıflar, sebillerinin suyunu soğutmak için buz elde etmek gayesiyle *buzluklar* inşâ ederken⁴⁵, diğerleri bu amaca ulaşmak için kar satın alınmasını şart koşuyorlardı⁴⁶. Bazı vakfiyelerde, vakfın bütün gelirinin sırf bazı medreselerdeki talebelerin soğuk su ihtiyacını gidermeye tahsis edilmiş olduğu gözlenmektedir⁴⁷. Bir vâkıf da müslümanların abdest almadaki güçlüklerini düşünererek, kışın sıcak su hazırlamaya elverişli bir *âbdest-hâne* inşâ ettirmişti⁴⁸. Su ile ilgili bu kuruluşlar arasında *hamamların* da sayılması gerekir. Türk hamamlarının dîni açıdan çok önemli olan temizlenmede kullanılışı, onların daima islâm sitesinin esas unsurları arasında yer almış olmasının sebebinin izah eder⁴⁹. Fakat, bunlardan umumiyetle bedava olarak yararlanmak mümkün değildi, zira bu hamamlar diğer kamu kuruluşlarına gelir sağlamak gayesiyle inşâ edilmişlerdi⁵⁰. Bununla birlikte, vakıf müessesesi hakkında birçok makalenin yazarı merhum H. B. Kunter'in bize anlattıklarına göre, fakirlerin bedava olarak yıkandıkları hamamlar da mevcuttu. XIV. asrın ikinci yarısında, I. Murad (1362-1389) tarafından Bursa'da açılan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar işletilmeye devam eden hamam bunlardan biriydi. Bu "Türk hamamları ekseriya son derece mükemmel bir tekniğin eserleri olarak katırılanmıştır"⁵¹. XVIII. asırdan itibaren, çeşme ve sebil mimarisi de âbidevî bir karakter kazanmıştır⁵².

Tablo X'da görüldüğü gibi, 94 çeşme, 16 sebil ve 8 su-kuyusunun bakımı ve iyi işleyişini temin etmekle görevli 255 kişi vardı. Vâkıflar tarafından tayin edilen bu şahıslar ücretlerini vakıf gelirlerinden alıyorlardı.

Vakıf müessesesi tarafından gerçekleştirilen diğer beledi hizmetlerle ilgili olarak, bazı vakfiyelerde, vâkıfların, XVIII. asırda, *kandilciler* tayin ederek ve vakıf gelirlerinden lamba ve yağ alımı için para ayırarak sokakların aydınlatılmasıyla da ilgilendikleri müşahede edilmektedir. Bu kandil-

ciler sokak lambalarının yakılması ve söndürülmesiyle meşgul idiler⁵³. Vâkıflar ayrıca sokakları süpürmekle görevli süpürgeciler tayin ederek ve umumî helâlar yaptırarak şehirlerin temizliği ile⁵⁴ de meşgûl oluyorlar, şehirlerin güzelleşmesi için bahçeler vakfederek onları yetenekli bahçıvanların ihtimamına terkedip herkesin hizmetine sunuyorlardı⁵⁵. Bâzi şehirlerin muhtelif bölgelerinde, "Allah'ın bütün kullarının yorgunluklarını gidermeleri ve huzur bulmaları gayesiyle" göze hoş gelen mahaller ihdâs ettikleri de oluyordu⁵⁶. Nihayet, bihassa tüccarların dükkanlarını korumaya mecbur olan gece bekçilerinin ücretlerini vakıflarının gelirleri üzerinden ödeyerek şehirlerin emniyetini de temin ediyorlardı⁵⁷.

Diğer taraftan, büyük Osmanlı şehirleri arasındaki ulaşımın da vakıf müessesesine çok şeyler borçlu olduğu bir gerçektir. Burada yolların, köprülerin, fenerlerin ve kâfelerin inşaaından ve büyük yol bağlantılarının bâzi konaklama yerleri üzerine kervansarayların tesisinden söz etmek istiyoruz⁵⁸.

41. Su-vakıfları hakkında ayrıca bkz. H. Güneri, "Vakıf suları ve su vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1971, c. IX, s. 67-79.
42. Ümmühânî Hanım vakfiyesi, VGMA, 1255 Başlar, s. 469; Safiye binti II. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 148, s. 59-60; krş. B. Yediöldiz, *Institution du vaqf...*, s. 45-46.
43. Şebşafâ Fatma kadın vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 188, s. 119.
44. Bkz. Tablo X; B. Yediöldiz, *Institution du vaqf...*, s.93 Tablo II.
45. İbrahim b. Ebubekir vakfiyesi, VGMA, Rumili II, s. 122-123; Veli b. Yusuf vakfiyesi, VGMA, Harameyn VII, s. 263-265; Âlicenâb Kadın binti Abdullah, VGMA Kasa no: 163, s. 1-19.
46. Serife binti Hasan, VGMA, Küçük evkaf sâmin, s. 436-437.
47. Ayşe binti Mehmed vakfiyesi, VGMA, Harameyn VI, s. 51-53; Ahmed b. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Mukatta'a I, s. 100-103.
48. Abdühâdi b. Mehmed vakfiyesi, VGMA, Harameyn III s. 220-224.
49. Bkz. J. Sourdel-Thomine, "Hamam", *EI* (Leyde 1971), c. III, s. 145-147.
50. Bkz. B. Yediöldiz, *Institution du vaqf...*, s. 111.
51. J. Sourdel-Thomine, Aynı madde.
52. S. Tansuğ, "18. yüzyılda İstanbul çeşmeleri ve Ayaşofya Şadırvanı", *Vakıflar Dergisi*, İstanbul 1965, c. VI Türkçe kısım, s. 93-101, İngilizce kısım, s. 102-110.
53. I. Mahmud vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 31, s. 1-34.
54. Yapyâ-zâde Mehmed vakfiyesi, VGMA, Anadolu şeyhülislâm, s. 268-271.
55. I. Mahmud vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 47, s. 50 vd; krş. M. Erdoğan, "Osmanlı devrinde İstanbul bahçeleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1958, c. III, s. 149-182.
56. Bu yerler "kulluk mahalli" diye adlandırılıyordu, I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 159, s. 35; III. Selim vakfiyesi, VGMA, Kasa no, 29, s. 30-31.
57. Bu kişilerin ücretleri için bkz. Tablo XIII.
58. Bkz. Tablo XII; B. Yediöldiz, *Institution du vaqf...*, s. 43-45. Bir vâkıf 1747'de Şeyhler ve Turgutlu ırmakları üzerinde iki köprü inşâ ettirmişti ve bunların tamiri

Vakfedilen bu kuruluşların masrafları önemli vakıf gelirleriyle karşılanıyordu. Bu sahalardaki vakıf faaliyetleri, tüccarların ve hacıların yolculuğunu kolaylaştırmak, yol emniyetini temin etmek, fakirleri ve yolcuları ağırlamak ve doyurmak gayesini taşıyordu. Gerçi, XVIII. asırla ilgili olarak incelediğimiz vesikalarda bu gibi kuruluşlara pek fazla rastlanıyorsa da, Selçuklular döneminde ve Osmanlıların ilk asırlarında yapılmış olanlardan birçoğunun bu dönemlerde de fonksiyonlarını ifâ ettiklerinde şüphe yoktur. Bir yahudi hacısı olan Samuell ben David Yemşel, seyahat hatıralarında, 1641-1642 yılında, üç arkadaşıyla birlikte Mısır'dan İstanbul'a kadar 67 gün yolculuk yaptıklarını; yol boyunca⁵⁹ her gece bir han veya kervansarayda misafir edildiklerini, han veya kervansaray bulamadıkları iki küçük şehirde ise⁶⁰, hususi evlerin yolculara tahsis edilmiş odalarında kaldıklarını ve ev sahipleri tarafından kendilerine yemek ikram edildiğini yazmaktadır⁶¹. III. Ahmed'in saltanatının başlangıcında vezirîâzam olan Enişte Hasan Paşa, bu yol üzerinde, Suriye'de Bagras köyü yakınında bir kervansaray kurmuştur. Bu kervansarayın vakfiyesi böyle bir tesisin gayesi ve işleyişi hakkında bize değerli bilgiler vermektedir. Bu vakfiyeye göre, Mekke ve Medine yolu üzerinde Şeyhül-Hadid *mukata'a*⁶²ında tarlalar ve köyler kötü durumda ve tehlikeli idi. Enişte Hasan Paşa, yolcuların emniyetini temin etmek, bu bölgede yaşayanlara refah sağlamak ve orada kamu nizamını yeniden tesis etmek için, hazineye 7.500 kuruş ödeyerek bu mukata'ayı satın almış ve onu vakıf hâline dönüştürmüştür. Oraya bir cami, bir hamam 90 ocaklı bir han, bir mektep, bir imâret, 30 dükkan ve bu tesislerin personeli için yeterli evler ihtiva eden bir kale inşâ ettirmiştir. Oraya, kamu düzenini teminle görevli bir seyyar muhafız birliği⁶³ yerleştirmiş, kalenin korunması için bir dizdar, beş piyade neferi ve dört kapıcı tayin etmiştir, ve ayrıca cami, mektep, imâret vs. için de personel görevlendirmiştir. Bu kalede çalışanların hapsinin kaledeki imârette bedava olarak yemek yemelerini de şart koşmuştur⁶⁴.

Kervansaraylar ve hanlar şüphesiz ehemmiyetli ve stratejik mevkilerde bulunuyorlardı. Buna mukabil, büyük ana yollara uzak bir yerde kurulmuş bulunan köylerde, sırf yolcuları kabul etmek gayesiyle odalar yapılmıştır⁶⁵. Yabancıların misafir edilmesi, daha önce bahsedilen tekkelerin de gayelerinden birini teşkil ediyordu⁶⁶.

Yukarıda anlatılanlardan, ister kervansaraylar, ister misafir odaları, ister tekkeler söz konusu olsun, bu tesislere gelenlere yemek verildiği anlaşılmaktadır. Fakat yemek dağıtımını ile ilgili olarak *imâretler* yani kamu lokantaları hususî bir ehemmiyete hâzdi. Bu araştırmanın konusunu teşkil eden vakfiye-

lerle, sözkonusu imâretlerden sekiz tane kurulmuştu⁶⁷. Vakıflar bu sekiz imârette çalışmak üzere aşçı, fırıncı, ambarcı, hizmetçi, kapıcı, v.s. gibi 144 görevli tayin etmişlerdi⁶⁸. Bu imâretlere ait vakıfların gelirleri üzerinden, personelin maaşları ödenmekle kalınmıyor, vâkıflar tarafından konulan şartlara göre, vakıf personeline, mektep çocuklarına, medrese talebelerine, tekke dervişlerine, aynı zamanda bölgenin fakirlerine ve yolculara sabah çorbası ve öğle yemeği ya da akşam yemeği veya her ikisini dağıtmak için gerekli erzakın⁶⁹ bedel-

için vakfının geliri üzerinden sekiz kuruş ayırmıştı, İdris Çavuş b. Ömer vakfiyesi, VGMA, Sivas râbi' muhâsebe, s. 324-326. Rumeli'de Karınâbâd şehrinde geçen ırmak üzerinde inşâ edilmiş olan köprü varlığını başka bir vâkıfa borçluydu, Ahmed b. Muslu vakfiyesi, VGMA, Mukata'a II, s. 21-22. Bir vâkıf, 1759'da Tokat'da inşâ ettirdiği ve han adı altında tanınan kervansarayını vakfetmiştir, Sunkur-zâde Mehmed Vakfiyesi, VGMA, Harameyn VI, s. 269.

59. Kahire, Kudüs, Nablus, Şam, Humus, Hama, Halep, Antakya, İstanbul.
60. Bunlar İneb ve Dutus(?) (muhtemelen bugünkü Tutub) şehirleridir.
61. B. Lewis, "1641-1642 de bir Karayit'in Türkiye seyahatnâmesi", Türkçeye çev. F. Selçuk, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1956, c. III, s. 97-106. Beylan ve Şam arasında bulunan bazı kervansaraylar hakkında bilgi için bkz. J. Sauvaget, "Les caravansérails Syriens du Hadjî de Constantinople", *Art Islamica* (1937), c. IV, s. 98-121.
62. Bu terim için bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 102.
63. Bu birlik, vakfın gelirinden beşer akçe yevmiye alan 26 süvari, 30 akçe yemiyeli bir süvari ağası, 20 akçe yemiyeli bir kethüdâ, 17 akçe yemiyeli bir 'alem dâr, ve 16 akçe yemiyeli bir çavuştan müteşekkildir.
64. Mustafa Nuri Paşa'nın, Netâyicü'l-vuku'ât (c. II, s. 105 106)ından naklen F. Köprülü, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, c. II, s. 469-470.
65. Bir vâkıf, vakfettiği su değirmeninin gelirlerini 1735'te Kûni köyünde yaptırdığı bir köy odasına tahsis etmişti, Ömer b. Hüseyin vakfiyesi, VGMA, Ana. 1228 Başlar, s. 383; Bir diğer vâkıf, Viranşehir sancağının Kızılbel kazasına bağlı Ora köyünde vakfettiği iki misafir odasının ısıtma ve yemek masrafları için vakfının geliri üzerinden yüz kuruş ayrılmasını şart koşmuştu. Halil Hamid Paşa vakfiyesi, VGMA, Küçük evkâf hâmis II, s. 609-612.
66. Bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 229; krs. S. Yaltkaya, "Kara Ahmed Paşa vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, c. II, s. 94-95.
67. Meselâ bkz. III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 187, s. 23-25; I. Mahmud vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 47, s. 62-74; I. Mahmud tarafından kurulan imâret için bkz. Hammer, *Aynı eser*, c. XV, s. 53; III. Ahmet vakfiyesi, VGMA, Harameyn I, s. 45-46; III. Osman vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 49, s. 32 vd.; I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 159, s. 20-22, 79 vd., 135 vd.; Çorlulu Ali Paşa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 188, s. 357-402.
68. İmâretlerde çalışan personel ve ücretleri için bkz. Tablo VII.
69. Meselâ bir imârete senede şu erzaklar satın alınmaktaydı: 2.673 kile (İstanbul kilesi 18-20 okka yâni 23-25 kg. idi) pirinç, 1.155 kile dövülmüş buğday, 2.176 vukiyye (bir vukiyye 1,280 kg. değerindedir) tereyağı, 240 vukiyye saf bal, 3.942 vukiyye koyun eti, 980 vukiyye nohut, 60 vukiyye biber, 58,5 vukiyye safran, 360 vukiyye tuz, 540 vukiyye susam, 2.820 vukiyye soğan, 2.520 çeki (bir çeki takriben 112,5 kg. dir) odun, 6.336 kile un, I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 159, s. 134-139.

leri de karşılanıyordu. Bahsedilen guruplara günde bir defa yemek verilirse, ikinci öğün vaktinde ekme dağıtılıyordu. Yukarıda sayılan kişiler dışında I. Abdülhamid, vakfiyesinde, İstanbul'da. Baba-Câfer hapishanesinde bulunan tutuklulara da ekme verilmesini şart koşmuştu⁷⁰. Bu kamu lokantasının (*imâret*) ehemmiyetini vurgulamak için, sadece İstanbul şehrinde vakfedilmiş olan imâretlerin, D'Ohsson'a göre, "her gün otuz binden daha fazla kişiyi"⁷¹ beslediğine dikkat çekmemiz gerekiyor.

XVIII. asır Türk toplumunda vakıf müessesesi tarafından gerçekleştirilen sosyal hizmetler konusunda, diğer taraftan, erkek veya kadın, müslüman veya gayrimüslim bütün insanlığa tahsis edilmiş *hastahaneleri* ve *dârüşşifaları* da saymak icâbeder. Bunlardan büyük bir kısmı daha önceki dönemlerde kurulmuştur⁷². XVIII. asırda vakıf kurucularının rolü, yeni vakıflar tesisi yoluyla, daha önce açılmış kuruluşların masraflarına katkıda bulunmaktan ibaretti, böylece onların hizmetlerinin aksamamasına yardımcı oluyorlardı⁷³. Buna rağmen, sözkonusu sağlık kuruluşları asrın sonuna doğru çöküntüye uğradılar. Sağlık konusuyla ilgili olarak vakfiyelerde, hastahanelerde kullanılan bazı ilaçlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. İlaçların formlerini ve yapılaş tarzlarını tarif eden bu bilgiler Türk farmakoloji tarihi açısından son derece önemlidir⁷⁴.

Araştırmamızın, beledî ve sosyal hizmetlerle ilgili bu kısmını tamamlamak için, nihâyet, halkın belli bir kesiminin ödeme gücüne sâhip olmadığı bazı vergilerin, vâkıfların şartlarına göre, vakıf gelirleri üzerinden karşılandığını vurgulamak gerekiyor. Umumi olarak *avâız* adını taşıyan bu vergi yükleri "çok çeşitli idi ve Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca sık sık değişikliklere uğradıkları için aynı verginin muhtelif adlarla belirlendikleri de oluyordu. Bu *avâızlar* umumiyetle harp zamanında ordunun yiyecek ve askerî gereçlerini temin etme, yolların, köprülerin veya kalelerin bakımı, Türk donanmasının kadırgaları için kürekçiler ve tayfalar tedarik etme, vs... gibi mükellefiyetlerden ibaretti. Bu vergiler başlangıçta olağanüstü vergilerdi ve çok defa aynı olarak ödeniyordu; fakat bunlardan birçoğu zamanla olağan vergiler haline gelmişler ve nakit olarak ödenmişlerdir"⁷⁵. Bazı mahalle veya köylerde oturanların bu vergileri ödeme gücüne sahip olmadıkları anlaşılıyor. Bu sebeple, bazı vâkıflar vakfiyelerine, Osmanlı nüfusunun bazı guruplarına ait vergilerin vakıf gelirleri üzerinden ödenmesine dair şartlar koymuşlardı⁷⁶.

Aile

* Sarayın hadım ağaları dışında, her vakıf kurucusu aynı zamanda bir ailenin üyesi veya daha çok

reisi idi; vakfettikleri de, vakıf akdinden önce, normal olarak ölümünden sonra vârislerine kalacak olan, mutlak mülkiyetine sahip olduğu şeylerdi. O halde, aile müessesesi ile ideal haliyle tasavvur edilen vakıf müessesesi çatışmak mecburiyetindeydiler. Zira böyle bir vakfın tesisi, mülkiyetine sahip olunan bir veya daha çok malın, hayrî veya sosyal bir eser lehine tahsis edilerek toptan terkini gerektiriyordu. Diğer taraftan "evliliğin her şeyden önce bir ortaklık ve iktisadî bir teşkilatlanma olduğunu, başka bir ifadeyle, ... bu müessesenin sosyal

70. I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 159, s. 152: vakfiyelerde bir imâret bahis konusu edildiği zaman umumiyetle şu âyetler tekrarlanmaktadır: "Şüphe yok ki iyiler kâfuur katılmış dolu bir kadehten içerler. (O kâfuur) bir pınardır ki, onu (ancak) Allah'ın (vefî) kulları içerler. Onu (nereye isterlerse kolayca) akıtırlar, fişkirtirler. (Onlar) adağını yerine getirirler(di), şerri yaygın (ve salgın) olan günden korkarlar(di). (Yemeğe olan) sevgi ve iştahlarına rağmen yoksulu, yetimi, esiri doyururlar(di). Biz, size ancak Allah'ın yüzü (suyu) için yediriyoruz. Sizden ne bir karşılık, ne de bir teşekkür istemeyiz", Kur'an, LXXVI/5-9, tercüme, Hasan Basri Çantay (Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim, c. III, s. 1124-1125)dan alınmıştır.

71. D'Ohsson, Aynı eser, c. II, s. 461; krş. D. Kuban, Aynı makale, s. 68.

72. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde kurulmuş bâzi hastahaneler ve dârüşşifalar için bkz. A. S. Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastahanelerin bir kısmına dâir", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, c. I, 2. bs., s. 17-24; M. Cevdet, "Sivas darüşşifası vakfiyesi ve tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, c. I, 2. bs. s. 35-38; Y. Önge, "Çankırı darüşşifası", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1962, c. V., s. 251-255; Divriği ulu camii ve darüşşifası (Derleyenler: Y. Önge, İ. Ateş, S. Bayram), *Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara 1978; A.S. Ünver, "İstanbul'un zabtından sonra Türklere tıbbî tckâmüle bir bakış", *Vakıflar Dergisi*, c. I, 2. bs., s. 71-81. Psikiyatri sahasında Türk vakıfları tarafından üstlenilen hizmetlere tahsis edilmiş bir makalesinde, F.K. Gökay, XVIII. asırda III. Ahmed'in camisi yanında bir akıl hastahanesi açtığını yazmaktadır, "Ruh hekimliği sahasında Türklere ve vakıf müessesesinin hizmetleri", *Vakıflar Dergisi*, c. II, s. 263-265.

73. Meselâ, Damad İbrahim Paşa, Haseki camii yanında bulunan dârüşşifânın masraflarına yardımcı olmak üzere "servetinin bir kısmını vakfetmiştir", D'Ohsson, Aynı eser, c. II, s. 463.

74. Bir örnek için bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...* s. 307-310.

75. N. G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, P.U.F., Paris, 1956, s. 43.

76. Meselâ, Ürgübün bir köyüne âit vergiler (tekâlif), Osman b. Halil'in vakfının gelirleriyle ödeniyordu, VGMA Mukata'a I, s. 105. Ebubekir b. Osman, Antalya'da El-malî mahallesinin vergilerini (nüzd, 'avâız, tekâlif-i örfiye) ödemek için vakfının gelirinden her sene 100 kuruş ayrılmasını hükme bağlamıştır, VGMA, Ana. 1195 Başlar, s. 113-114. Halil Hamid Paşa, İsparta'da Çelebi mahallesine âit avâız'ın ödenmesi için bin kuruşluk para vakfı yapıyor, VGMA, "Küçük evkâf hâmis II, s. 595-599. Cevgâni-zâde İbrahim b. Mustafa vakfının gelirinden 1.350 kuruşluk bir miktarı Gelibolu'da Bakşızâde mahallesinin ve Kurubaba nâhiyesinin avâızlarının ödenmesine tahsis ediyor, VGMA, Küçük evkâf râbî' s. 336. I. Abdülhamid, Nevşehir'de Arabsun köyünün tekâlif-i için vakfından her sene 250 kuruş ödenmesini şart koşuyor, VGMA, Kasa no: 159, s. 131 Yine, Damad İbrahim Paşa, Ürgüb şehrinin vergileri (menzil akçesi, mevkufât-ı bedel, avâız) için vakfından her sene 1.186,5 kuruş ödenmesini vakfiyesinde şart olarak ileri sürüyor, VGMA, Kasa no: 42, s. 1-18.

istikrarını her şeyden önce karşılıklı korunma ihtiyacına, çocuklarının emniyetini ve geçimini temin için ebeveynlere düşen vazifelere borçlu olduğunu", ve bu durumun "günümüzde bütün etnologlar tarafından evliliğin ve ailenin bütün şekillerinin temel ve en anlamlı hususiyeti olarak teklâkî" edildiğini⁷⁷ bilmekteyiz. O halde, aile mirasının bir bölümünü vakfetmenin aile menfaatlarına dokunacağı açıktır. Fakat, vakıf müessesesinin muhtelif cepheleri hakkında, araştırmamızın diğer bölümlerinde yapılan tahlillerden açıkça ortaya çıktığı gibi, ister doğrudan veya dolaylı, acil veya ertelenmiş, ister toptan veya kısmî, açık veya gizli bir tarzda olsun, vâkıflar, mülklerinin büyük bir bölümünü vakıf haline dönüştürürken, vakıflarının gelirleri hususunda istedikleri gibi düzenlemeler yapabilmeleri olgusu sayesinde, aile menfaatlarını korumasını bilmişlerdir.

Araştırmamızın daha önceki bölümlerinde gösterildiği gibi, Türkiye'de XVIII. asırda kurulmuş vakıfların % 7'si *aile-vakfı* ve % 75'i de *yarı-ailevi-vakıf* kategorileri içine giriyorlardı⁷⁸. İlk durumda vakıf-kurucu-âileler, mülklerini vakıf haline dönüştürmekle, onları hukukî olduğu kadar, siyâsî açıdan da bütün taarruzlara karşı koruyorlardı. Diğer taraftan, aile mülkünün islâm miras hukukuna göre parçalanmasını da önlüyorlardı⁷⁹. Ailenin mülkü asırlar boyunca bir bütün olarak kalıyordu. Çünkü, ailenin her dönemdeki üyeleri arasında paylaşılan mülkiyetin kendisi değil oradan elde edilen gelirler idi. Ayrıca, bu taksim şer'î hukuka göre değil, fakat vakfın yani aile reisinin koyduğu şartlara göre gerçekleştiriliyordu. Bu konuda, XVIII. asırda Türklerin, çok defa aile vakfını, vakfedilmiş aile mülkünden gelen gelirlerin, ailenin kız ve erkek çocukları arasında eşit olarak taksimini sağlamak için kullanmış oldukları müşahede edilmektedir. XVIII. nci asır Türk toplumunun Avrupalı bir gözlemcisi de aynı durumu gözleyebilmiştir: "Kadınlar, vakfedilmiş mallarda erkeklerle eşit hisse almaktadır"⁸⁰.

Aile vakfı tesisi, aile mirasının muhafazası yolunda son derece açık bir koruyucu rolü oynadığı hâlde, yarı-ailevî vakıfların kuruluşu vâkıfa ve yakınlarına çok daha büyük avantajlara sahip olma imkanları veriyordu. Her şeyden önce, bir yarı-âilevî vakıf kurma niyeti bile, vâkıflar için mirî-arâzîleri mülk edinme vasıtası oluyordu. Birçok durumda, vâkıflar, kurdukları hayrî ve sosyal kuruluşlar için gelir kaynakları bulmak gayesiyle, sultana başvuruyorlar, ve ondan mirî-arâzîlerden bir parçasının çıplak mülkiyetini kendilerine vermesini talebediyorlardı. Araştırmamızın diğer bölümlerinde açıklandığı üzere, böyle bir niyet mülk edinmenin hukukî bir gerekçesi olduğundan dolayı⁸¹, sultan onların dileklerini reddetmiyordu.

Hatta bizzat padişahların aynı amaçla Hazineye ait olan bazı toprak parçalarını mülk edindikleri de oluyordu. Gerçi mirî-sahaya ait bir takım toprak parçalarının mülkiyetini üzerine geçirenlerin hepsi de, niyetlerine uygun olarak, bu toprakları, kurmuş oldukları muhtelif tesislere düzenli gelirler sağlamak gayesiyle vakıflaştırıyorlardı, amma, bu vakıf kurucularından bir çoğu, vakfiyelerine, söz konusu gelirlerin büyük bir kısmını aileleri veya yakınları lehine döndürecek hükümler koyuyorlardı. Gerçekten, çok defa, böyle bir vakfın vâkıfları bizzat kendilerini vakfa mütevellî tayin ediyorlar, veya vakıfta başka bir görev üstleniyorlardı. Meselâ, kurmuş oldukları medreselerde müderris, veya tekkelerde şeyh oluyorlardı. Bu kuruluşlarda ihdas ettikleri diğer fonksiyonları da çocuklarına veya kendilerine uygun gözüken kişilere emanet ediyorlardı. Üstelik, daha önceki bölümlerde de görüldüğü gibi⁸², vakfiyelerine koydukları hükümlere göre, bu vazifeler babadan oğula geçiyordu. Elbette vakıf gelirleri üzerinden, hizmetleri karşılığında ücret alıyorlardı. Böylece, bu vâkıflar nesillerine ve gözdelelerine düzenli bir gelir sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda onlara bir meslek kazandırıyorlardı.

Diğer taraftan, bazı vakıf kurucularının, hiçbir fonksiyon icrâ etmeyen bir takım aile üyelerine maaş bağladıklarını da belirtmek gerekir. Meselâ bunlardan biri, vakfının geliri üzerinden, üç hanımından her birinin günlük yüzirmi beşer akçe, ve iki câriyesinden (üm-mi veled) her birinin de günlük altmışar akçe almalarını hükme bağlamıştır⁸³. III. Mustafa da, vakıflarının gelirleri üzerinden, oğullarından ve onların çocuklarından her birine bin kuruşluk bir aylık ve beş bin kuruşluk yıllık

77. H. Schelsky, *Sociologie de la sexualité*, Idées/Gallimard Paris 1972, s. 46.

78. Bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 12-19.

79. J. Schacht, "Mirath", EI (1936).

80. Toderini, *Aynı eser*, c. II, s. 49. Vakfının gelirleri hususunda, 1691'de kurulmuş bir aile-vakfının vâkıfı vakfiyesine şu şartları koymuştur: vakfının gelirlerine önce kendisi, ölümünden sonra eşi Aliye ve çocukları tasarruf edecekler; ve nihâyet Mekke ve Medine fakirlerine gönderilecektir, İbrahim b. Osman vakfiyesi, VGMA, *Mukata'a I*, s. 58-59. 1722'de, vakıf sözkonusu şartları değiştiriyor. Bu değişikliklere göre, kendisinden sonra, vakfın gelirleri eşleri Aliye ve Üstühân'a ve bunların çocuklarına, ve nihâyet Mekke ve Medine'nin fakirlerine tahsis edilecektir, İbrahim b. Osman vakfiyesi, VGMA, *Mukata'a I*, s. 58-59 sayfa kenarında. Bu müşahedenin, bu vakfın ikinci hanımıyla 1691'den, yani vakfın tesisinden sonra evlenmiş olduğu anlaşılıyor. Ve ikinci hanımı ile onun çocuklarının da bu aile vakfının gelirlerinden faydalanabilmeleri için, vakıf ilk vakfiyesinde tesbit ettiği şartları değiştirmek mecburiyetinde kalıyor.

81. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 131 vd., 174.

82. *Aynı eser*, s. 222, 225, 230-231, 237. Mehmed b. İbrahim vakfiyesi, VGMA, *Mukata'a I*, s. 86-87.

83. Çıplak Hüseyin b. Ahmed vakfiyesi, VGMA, *Haremeyn IX*, s. 269-274.

bir para, ve kızlarından ve bunların çocuklarından her birine yüz kuruşluk bir aylık tahsis etmiştir⁸⁴. Aynı şekilde, I. Abdülhamid de, vakıflarının geliri üzerinden, oğullarından her biri için, *ceybiye* adı altında bin beşyüz kuruşluk bir aylık ve beş bin kuruşluk bir yıllık para ve kızlarından her biri için de beş yüz kuruşluk bir aylık ayrılmasını şart koşmuştur⁸⁵.

Netice itibariyle, hiçbir kamu hizmeti yapmadıkları halde, vakıf-kurucusu-ailelerin üyelerine vakıf gelirleri üzerinden tahsis edilmiş miktarın nisbeti, XVIII. asır Türkiye'sinde vakıf müessesesinin toplam masraflarına nazaran, % 14'e yükseliyordu (bkz. Tablo I.).

Vakıf - kurucusu - ailelerin üyelerinin sözkonusu vakıflardan elde ettikleri masraflar bu kadarla da sınırlı değildi. Zira, bir çok vakfın geliri umumiyetle olağan masraflarının üzerindeydi; ve, *fazla* veya *zevâ'id* denen bu artık gelir konusunda, vâkıflar vakfiyelerine bir takım şartlar koyuyorlardı ki, bu şartlara göre, bu fazlaların önemli bir bölümü vâkıfların neslinden gelen kişiler arasında, veya tâyin ettikleri diğer şahıslar arasında taksim ediliyordu. Gerçekten, gelir fazlasıyla ilgili hükümler bulunan ve tarafımızdan tahlil edilen doksan altı vakfiyede, gelir fazlasının masraf yerleri aşağıdaki şekilde tâyin edilmiştir:

– 41 durumda, *fazla* vâkıfın neslinden gelen kız ve erkekler arasında eşit bir şekilde paylaşılıyor,

– 6 durumda, yine vâkıfın neslinden gelen kız ve erkekler arasında taksim ediliyor, ancak bu sefer taksim şer'î hükümlere göre yapılıyor,

– 13 durumda, vâkıfın köleleri ve onların nesli arasında taksim ediliyor,

– 8 durumda, ilgili vâkıflar tarafından işlenen kuruluşlarda çalışan görevliler arasında taksim ediliyor,

– 12 durumda, *fazla* ile, vakıf için gayrimenkuller satın alınıyor,

– 11 durumda, *fazla* binaların tamirine tahsis ediliyor,

– ve nihâyet, 5 durumda, Mekke ve Medine sâkinlerine gönderiliyor.

Burada, bazı vakıfların gelir fazlası üzerinden kölelere yapılan yardım dikkat çekmektedir. Bu, Osmanlı İmparatorluğunda kölelerin ailenin üyeleri olarak telakkî edilmesi anlayışından ileri gelmektedir⁸⁶. Bu sebeple, bazı vakıflarda, vâkıfın kölelerine ayrılan hisse, çocuklarına ayrılan hisseye eşit hatta bazan daha yüksek idi⁸⁷.

Her ne olursa olsun, netice olarak denebilir ki, vakıf müessesesi sayesinde, bazı aileler, aile mirasını nesilden nesle aktarıldığı zaman bölünmemiş olarak muhafaza ediyor, "mallarını artırıyor, ve onları dokunulmaz kılıyor", üyeleri için ne-

silden nesle geçen memuriyetler ihdas ediyor, en büyük saygıyı kazanıyor ve "manevî olduğu kadar sosyal hiyerarşide de en yüksek derecelere" yükseliyorlardı⁸⁸.

Politika

Politikadan, basit olarak, şu veya bu şekilde, insanların idaresiyle ilgili her şeyin anlaşıldığı düşüncesi içinde, nihayet vesikalarımızın imkân verdiği ölçüde, vakıf müessesesinin Osmanlı dönemi Türk toplumunda ve özellikle XVIII. asırdaki politik rolünü tahlil etmek istiyoruz.

Osmanlıların, tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren bir yayılma politikası gütmeye başladıkları doğrudur; ve kurmuş oldukları İmparatorluğun zirveye ulaşmış olduğu bir kaç asır esnasında, önlerine çıkan engelleri aşmasını ve daha uzun yıllar farklı din ve ırklara mensup önemli halk topluluklarını idare etmesini bilmişlerdir.

Osmanlıların bu başarısında, doğrudan doğruya konumuzu ilgilendirmeyen faktörlerden başka, vakıf müessesesinin de ehemmiyetli bir rol oynamış olduğu doğrudur. Osmanlılar, yönetimleri altında bulunan halklara otoritelerini kabul ettirmek için, bir taraftan, onlara iktisadi ve dini hürriyet tanıyorlardı; meselâ, "piskoposlar sivil ve dini sahalarda her yerde hristiyan cemaatlarının reisleri olarak kabul ediliyorlardı, ve tâbi halklar bir nevi muhtar idareden yararlanıyorlardı. Zekice uygulanan bu sistem sultana istikrarlı bir yönetimi yürütebilmek için ortodoks kilisenini yararlı bir âlet haline getirme imkânı veriyordu"⁸⁹. Diğer taraftan da bu halkların etkisini azaltmak gayesiyle, ve fethettikleri her bölgede otoritelerini sağlam temeller üzerine istinad ettirmek için, bu bölgelere sistemli bir şekilde Anadolu'dan Türk nüfusu aktarmışlardır⁹⁰. İşte bu nüfus transferlerinin gerçekleştirilmesinde, vakfın katkısı şüphesiz son derece etkili olmuştur. Gerçekten, daha önceki bölümlerde işaret edildiği gibi, yönetici sınıf üyeleri yeni fethedilmiş ülkelere sayısız vakıf teşkilatları

84. III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 187, s. 328-329

85. I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 159, s. 72-78. Diğer örnekler için bkz. İbrahim b. Hasan vakfiyesi, VGMA, Mukata'a III, s. 207-212; Veli b. Yusuf vakfiyesi, VGMA, Harameyn VII, s. 263-265 ve 265-266.

86. Raphaella Lewis, Osmanlı Türkiyesinde günlük hayat (âdetler ve gelenekler), çev. M. Poroy, İstanbul 1973, s. 93.

87. Ebubekir b. Osman vakfiyesi, VGMA, Ana. 1195 Başlar, s. 113-114.

88. Krs. B. YediYıldız, Institution du vaqf..., s. 11.

89. Histoire du développement culturel et scientifique de l'humanité, UNESCO yayını, Paris 1968, c. IV, kitap 3, s. 337.

90. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, (1949-1950, c. XI, s. 524-569; 1953-1954, c. XV, s. 209-237).

kuruyorlardı; ve bu teşkilatların masraflarını karşılamak üzere, fethedilmiş topraklardan bir bölümünü vakıflaştırıyorlardı. Böylece vakıflar yoluyla ihdas edilen ve vakıf gelirlerinden maaş bağlanan fonksiyonlar, bu bölgelere, müderris, şeyh, imam, vâiz, vs... gibi sayısız Türk şahsiyetleri çekiyordu. Ve bunların talebeleri ve müridleri kendilerini takip ediyorlardı. Ayrıca, yeni gelenlere imâretlerde ve tekkelerde bedava yemek dağıtılması ve göçmenlerin geldikleri bölgeye kesin olarak yerleşinceye kadar ihtiyaçlarının karşılanması büyük ölçüde Türk nüfusun bu bölgelere yönelmesini teşvik ediyordu. Söz konusu vakıflar sayesinde, Türk göçmenler, yukarıda anlatıldığı şekilde yerleştikleri bölgelere, fatihlerin imanını ve medeniyetini taşıyorlar, geniş mekanları türkleştirip islâmlaştırıyorlar ve böylece Osmanlı merkezî hükümeti için sağlam üsler oluşturuyorlardı⁹¹. İşte bu faaliyetlerin neticesi R. Grousset'ye şöyle dedirtecektir: "Doğrusu, başlangıçta, Osmanlıların sahneye çıkışı, Anadolu türkçülüğünün güçlenmesi olarak, yenilenmesi olarak gözükmetedir"⁹².

Bilindiği gibi, XVIII. asırda, Osmanlılar için, hudud bölgelerinde ilerlemek değil, fakat daha ziyâde, geriye çekilme hareketleri sözkonusudur. Bununla birlikte, vakıf yukarıda özetlediğimiz vazifesini sürdürmüştür. Bu konuda, Beşir Ağa'nın vakıfları⁹³ gibi, yukarıda bahsettiğimiz Damad İbrahim Paşa'nın vakıfları da oldukça ilgi çekicidir⁹⁴. Gerçekten, bu devrin Osmanlı yöneticileri, şuurlu bir şekilde seçilmiş bazı bölgelere muayyen hedefler dahilinde bir takım vakıf kuruluşlar tesis ederek, harpler neticesinde büyük zararlara uğramış şehir veya köyleri yeniden şenlendirmeyi⁹⁵ ve, merkezî iktidara karşı hareketlerin düzenlenmesine elverişli bölgelerde umumî âsâyîşi temin etmeyi deniyorlardı. Yönetici sınıf üyeleri tarafından vakfedilmiş bu tesisler arasında kalelerin ve ona benzer kuruluşların mevcudiyeti de⁹⁶, vakıf müessesesinin Osmanlı idâresinin siyasi iktidarının devamlılığını sağlamak amacıyla kullanılmasını açıkça ispat etmektedir.

Varlığını yönetici sınıfın üyelerine ait vakıflara borçlu olan teşkilatlardan büyük bir kısımda çalışan kişilerin, belki de şuurunda olmaksızın, hükümet politikasının propagandasını yapan temsilciler rolünü oynadıkları bizce son derece açık bir şekilde sezilmektedir. Medrese profesörlerinin, tekke şeyhlerinin, cami personelinin, özellikle vâizlerin, Türk toplumu üzerinde ne derece etkili oldukları bilinmektedir. Gerçekten, bu grupların mânevî reisi olan şeyhülislam, "sultan tarafından tayin edilmiş olmakla birlikte, XVI. asırda, sultanınkine denk bünyevî bir güç kazanmıştı"⁹⁷. Çok defa veziriâzam bu dîni şahsiyetin baskısı altında bulunuyordu. Üstelik o, sultanı saltanat ve hilâfet

vazifelerini yürütmekte ehliyetsiz ve yeteneksiz gördüğü zaman, ordunun desteğini elde edebilirse, onu iktidardan bile devirme gücüne sahipti⁹⁸. Her gün kürsüye çıkan ve kalabalık dinleyici grupları karşısında nutuk söyleyen vâizler⁹⁹, istedikleri zaman halkı ülkenin yöneticilerine karşı tahrik etme imkânı bulabilirdiler. Bunun örnekleri de yok değildi. Bilindiği gibi, Ayasofya vâizi İspirizâde, III. Ahmed'in saltanattan düşüşü, veziriâzam Damad İbrahim Paşa gibi bir çok yüksek devlet görevlisinin katli ve "Lâle Devri"nin şâheserleri olan bir çok sarayın yıkımıyla neticelenen 1730 isyanını tezgâhlayan iki liderden birisiydi¹⁰⁰. Aynı şekilde, halkın vicdanına kök salmış sûfi tarikatları, kitleler nezdinde güçlü ve hükümdarlar için çekinilecek durumda idiler.

91. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1942, c. II, s. 279-386; "Erzincan evkâfı kanunu", Ö. L. Barkan, XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirâi ekonominin hukukî ve mali esasları, İstanbul, 1945, s. 73-74; M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi*, Ankara 1971, c. I., s. 402, 405-406, 414-418; D. Kuban, Aynı makale, s. 60-61; H. B. Kunter, "Türk vakıflarının milletçilik cephesi", *Vakıflar Dergisi* (1956), c. III, Türkçe kısım, s. 1-11, Fransızca kısım, s. 293-297. İslâmlaştırma konusunda, Selçuklu dönemine âit bazı vakfiyelerde, çok açık ifâdeler bulunmaktadır: Meselâ, Altun-Aba, vakfiyesinde, vakfına âit gelirlerin beşte birinin, bir taraftan, hristiyan, yahudi ve putperestler arasında İslâma girecek olanların ihtiyaçlarını (giyecek, yiyecek, ayakkabı) karşılamak için, ve diğer taraftan bunların sünnet ettirilmesi ve İbâdetlerini yapacak kadar Kur'an öğrenebilmeleri için kullanılacağı şartını hükme bağlamıştır, O. Turan, "Şemseddin Altun-Aba, vakfiyesi ve hayatı", *Belleken* (1947), c. XI, s. 211.
92. R. Grousset ve G. Deniker, *La face de L'Asie*, Payot, Paris 1955, s. 62.
93. Bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 41-42.
94. Krş. III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 187, s. 45-48.
95. Hammer, Aynı eser, c. XIII, s. 97 vd., c. XIV, s. 35, 481. 720/1320 tarihinde Kudüs'ün Aksa köyünde tanzim edilen bir vakfiyede, aynı gayenin mevcut olduğu anlaşılıyor: "Vakfa mütevellî olanlar her şeyden önce adı geçen köyü iskân etmek, ve vakfın mallarının korunmasını temin için, bölgenin güzelleştirilmesi ve restorasyonu v.s. ile ilgili çalışmaları gerçekleştirmek ve gelir kaynaklarını arttırmakla meşgul olacaktır", L. Massignon, *Documents sur certains waqfs des lieux Saints de l'Islam*, P. Geuthner, Paris, 1952, s. 90.
96. I. Mahmud vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 47, s. 50 vd.: M. Aktepe, "XVIII. yüzyıl vezirlerinden kapdan-ı derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait vakfiyeler", *Vakıflar Dergisi*, c. VIII, s. 28-29.
97. *Histoire du développement culturel et scientifique de l'humanité*, UNESCO yayını, Paris 1968, c. IV/I, s. 339
98. Osmanlı pâdişahları ve sadrazamları tarafından, bütün ihtiyaçları hazine tarafından karşılanan yeniçeriler yararına vakıflar yapılmış olduğunu müşâhede etmek oldukça ilgi çekicidir. Bu durum bize, sözkonusu kişilerin yeniçerileri böylece kendi şahıslarına bağlayarak, şahsî otoritelerini sağlamlaştırmak istediklerini düşündürmektedir, bkz. III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 187, s. 358-375; Halil Hamid Paşa vakfiyesi, VGMA, Kuçuk evkâf hâmis II, s. 614-615; Damad İbrahim Paşa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 173, s. 63-64.
99. Bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 225-227.
100. A. Refik, *Lâle devri*, İstanbul 1331, s. 115; A. De Larmartine, *Histoire de la Turquie*, Paris 1885, c. VII, s. 241 vd.

Bununla birlikte, Osmanlı yöneticileri, bu güçleri, şu veya bu şekilde, istedikleri istikamete yöneltmesini bilmişlerdir. Bu gaye için vakıf müessesesinden yararlanmak istedikleri sanılmaktadır. Zikrettiğimiz gurupların istifadesine sundukları çok ehemmiyetli vakıflar sayesinde, bir taraftan, onları kendilerine karşı borçlu kılıyorlar, ve diğer taraftan da sözkonusu bu grupları, gözdeleleri arasından seçtikleri¹⁰¹, ve idareleri altında bulunan vakıfların personelini tayin etmek ve görevden almak hakkına hâiz mütevellîler ve nâzırlar aracılığıyla kendilerine bağlıyorlardı. Bu sebeple, bahse konu grupların üyeleri güç ve etkilerini, belli ölçüde, velinimetleri lehine kullanmaya kendilerini mecbûr hissediyorlardı. Zaten, bu şahısların, devlet yönetiminde görevli bulunan vakıf kurucularının propagandasını yapmak için özel bir gayret göstermelerine gerek yoktu. Karşı harekette bulunmalarını onlara yetiyordu. Kaldı ki, hemen hemen bütün vakıf kurucularının, özellikle yönetici sınıflarının davranışları hakkında vakfiyelerine bir takım şartlar koyduklarını, bu şartlara göre; tayin ettikleri görevlilerin, görevlerini ifa ettikten sonra –meselâ imamlar namazı kıldırdıktan sonra, vâizler yaptıkları konuşmalardan sonra–, yüksek sesle, dinleyicilerinin iştirakini de sağlayarak, Osmanlı Devletinin ebedî bir ömre sahip olması ve gelirleri üzerinden ücretlerini aldıkları vakıfların kurucularının başıbozuk kişilerin her türlü kötülüğüne karşı korunmuş olmaları niyetiyle Allah'a du'â etmek mecbûriyeti içinde bulduklarını hatırlatmak, sözkonusu propagandanın mahiyetini anlatabilmek için yararlı olacaktır¹⁰². Ulemâ grubunun bazı üyelerinin ülke yöneticileri tarafından kurulmuş vakıfların gelirleri üzerinden kendilerine tevcih edilmiş ücretleri kabul etmemelerinin¹⁰³ sebebi, bu kişilerin du'âyı politikaya âlet etmek istemeleri şeklinde izah edilebilir.

Her ne olursa olsun, müslüman reâyânın uzun asırlar boyunca Osmanlı yöneticilerine mutlak itaatının belli başlı faktörlerinden birini yukarıda bahsedilen duâlarda görmek gerekir. Bu duâların halk kitlelerinin vicdanı üzerindeki derin siyâsî tesiriyle alâkalı olarak, Türkiye'de saltanatın ilgasından yarım asır sonra, Anadolu köylerinde, hâlâ İstanbul'da hüküm sürdüğüne inandıkları sultan için duâ eden saf ihtiyarlara bizzat rastladığımızı belirtmek her halde son derece mânidâr olmalıdır.

Diğer taraftan, sünnî anlayışın Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî doktrini olduğunu biliyoruz. Fakat, üstün olma rekabeti içinde bulunan tarikatlardan her biri, İslâmın tam derunî hakikatine sâhip olan tek yol olarak kendilerini ileri sürüyorlardı. Gerçekten, bütün bunlar çağın meselelerine değişik tarzlarda yaklaşıyorlardı. Tarikatların tem-

sil ettikleri fikirlere çok defa, şeriatın koruyucusu olan ulemâ anlamlı bir biçimde karşı koyuyordu. Bununla birlikte, hem padişahlar hem de diğer devlet ricâli, aralarında hiç bir ayırım yapmaksızın, muhtelif tarikatlar lehine olduğu kadar ulemâ grubu yararına da vakıflar yapıyorlardı. Bu bize Osmanlı devleti tarafından uygulanan siyâsî sistemin başka bir cephesini hatırlatıyor ki, o da şudur: Bu dönemde, Osmanlıların siyâsî iktidarları bilhassa bütün sahalarda sosyal güçler ayrılığına dayanıyordu. Meselâ, askerî alanda, Osmanlılar hür süvariler olan sipahilere karşı köle yayalar olan yeniçerileri ihdas etmişlerdi. Aynı şekilde, dinî alanda, az önce izah edildiği gibi, tarikatları ulemânın karşısına çıkarıyorlardı. Devletin hükümranlığını sürdürebilmek için, siyaset adamları, az veya çok tezat halinde bulunan sosyal ve siyâsî güçlerin faaliyetlerinden neş'et eden gerilimi çok iyi dengelemiş bir durumda muhafaza etmek mecbûriyetindeydiler. Bu hususta vakıf müessesesinden yararlanıyorlardı.

Fakat nasıl?

Bu soruyu cevaplandırmak için, yorum gerektirmeyen bir örnek vereceğiz. Veziriâzâm Çorlulu Ali Paşa, 1119/1709'da, İstanbul'da Sinan Paşa mahallesinde, biri diğerinin yanında bulunan, bir *medrese* ve bir *tekke* inşâ ettiriyor¹⁰⁴. Biz burada ilgilendiren husus, müderris ve şeyhin tâyini ile alâkalı olarak vakfiyede bulunan hükümlerdir. Şeyhin tayini ile ilgili şartlar¹⁰⁵, müderrisin tayini hakkındaki şartlarla aynı esprî içinde kaleme alındığından, burada sâdece müderrisin tayini ile ilgili olanlar sâdeleştirilerek zikredilecektir:

"Bu medresede, fazilet sâhibi eşi olmayan mükemmel bir bilgin, usûlde ve muhtelif ilim dallarında ihtisas sâhibi tartışılmaz bir âlim, ve beşerî ilimlerin her dalında ifâdeye kadir bir kimse müderris olacak; ve haftada dört gün ders okutacaktır: Pazartesi ve Cumartesi günleri tefsir ve hadis dersleri verecek, Çarşamba ve Perşembe günleri ise fıkıh ve diğer konularla meşgul olacaktır. Her dersin sonunda, vâkıfı *hayır duâ* ile yâdedecektir. Ve vazifesi karşılığında doksan akçe yevmiye alacaktır. Ancak şu şartla ki, güzellikle ilgili düşünceleri gösteriş ve taassuptan arınmış, fesâhat dolu lehçesi başkalarının fikrine müdâhale ve taarruzdan sıyrılmış olacaktır. Ve özellikle, hânîkâhta mütemekkin olan tarikat mensuplarına saldırmayı revâ

101. Bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 197-198.

102. Aynı eser, s. 81-82, 247.

103. H.Z. Ülken, "Vakıf sistemi ve Türk şehirciliği", s. 26.

104. Çorlulu Ali Paşa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 188, s. 357.

105. Aynı vakfiye, s. 380-381.

görmeyip, gerek hânîkâhın şeyhine gerek dervişlerine karşı laf atmaktan mutlak sûrette kaçınacaktır. Bu hükümler hilâfına hareket ederse, vakfın nâzırlık makamını işgal edecek olan veziriâzâm, onun yerine, şeyhülislam ve kadîaskerler ma'rifetile, bu makama lâyıf, muhtelif ilimlerde başkasını aşan saygıdeğer ve mu'tedil bir kimse tâyin edecektir"¹⁰⁶

* *
*

Sosyal tarih açısından XVIII. asır Türk vakıfları hakkındaki araştırmamızın, müessesenin, vakfiyelerden hareketle, bahse konu dönemde toplum içinde oynamış olduğu rolünün ortaya çıkarılmasının denendiği bu bölümü, daha önce neşredilen kısmıyla¹⁰⁷ birlikte mütalaa edildiği zaman, bu konuda şu neticelere varmak mümkün gözükmektedir.

XVIII. asırda, eğitim ve öğretim kuruluşlarının çoğu vakıf olarak inşâ edilmiş ve vakıf gelirlerinin büyük bir kısmı da bunları işletebilmek için harcanmış olmasına rağmen, öyle görülüyor ki, vakıf müessesesi, bir taraftan irsî eğitici ve öğretici küçük grupların oluşmasını, ayrıca şeyhler ve ulemâ arasında daha önce mevcut olan zıtlığın devamını, ve diğer taraftan eğitim programlarının sınırlandırılmasını kolaylaştırarak, bu dönemde Türk toplumundaki kültürel gelişmeyi durdurmuştur. Kültürün gelişmesindeki duraklamanın diğer bir sebebi de, yönetici sınıf üyelerinin kurdukları bu tür müesseseleri politik gayelerle kullanmak istemeleri olmuştur.

Vakıf müessesesi tarafından beledi işler sahasında ve sosyal hizmetler hususunda oynanan ro-

lün önemi önceki asırlara nazaran gerilediği halde, bu müessese, din alanında, kanaatimize göre, gerçek dîni bir fonksiyon icrâ etmekten daha çok, bâzılarının sosyal prestijini artırmaya ve diğerlerinin siyasî propagandalarını yapmaya hizmet eden duâ okuyucuların (*du'âgüyân*) çoğalmasını desteklemiştir.

Diğer taraftan, aile müessesesiyle alâkalı olarak, vakıf, vakıf kurucusu bir takım ailelere mirî-arâzilerin bazı bölümlerini mülk edinme, aile mirasının bütünlüğünü koruma, ve kendi soylarından gelen kişilere, hürmet ve itibar sağlayan irsî meslekler bırakma imkânı sağlamıştır. Vakıf müessesesinin bu sahadaki izlerinin uzantısını hâlâ bugünkü Türk toplumunda müşahade etmek mümkündür.

Müessesemizin siyasî rolüne gelince, onun, kâh yeni fethedilmiş bölgelerin bir iskân ve kolonizasyon vasıtası olarak, kâh merkezi iktidar için tehlikeli olabilecek bölgelerin kontrolüne imkân veren bir emniyet organı olarak, kâh siyâsî şahsiyetlerin bir propaganda âleti olarak, ve nihayet birbirine zıt sosyal ve siyasî güçler arasındaki dengeyi idâme ettiren bir regülatör olarak ortaya çıktığını gözlemekteyiz.

Netice olarak, bir noktanın daha iyice vurgulanması gerekiyor. Buradaki tahliller ve varılan neticeler, müessesenin XVIII. asırda Türk toplumundaki durumunu alâkadar etmektedir. Bu konuda umumî ve nihâî neticelere ulaşmak için, vakıf müessesesinin muhtelif cephelerini, özellikle ekonomik ve sosyal yönlerini farklı zaman ve mekan kesitleri içinde derinliğine inceleyen benzer çalışmalara başvurabilme arzusu şiddetle kendini hissettirmektedir.

106. Aynı vakfiye, s. 386-387.

107. Bkz. Dİpnotu 2.

Tablo I.

İncelenen Vakfiyelere göre, XVIII. asırda vakıf müessesesinin personel sayısı ve masrafları

Masraf kalemleri ve kuruluşların sayısı			Personel		Akçe olarak günlük masraflar				
			Sayısı	%	Personel ücreti	Genel Masraflar	Yekûn	%	
Eğitim ve öğretim	Mektepler	49	741	15,0	3.030	132	3.162	5,90	28,16
	Medrese	36	384	7,8	3.833	26	3.859	7,20	
	Darülhadis	3	2	0,04	5	—	5	0,01	
	Darülcür'ân	3	13	0,3	62	—	62	0,10	
	Kütüphâne	13	119	2,4	3.065	—	3.065	5,70	
	Tekye, zaviye, . . .	26	178	3,6	1.062	946	2.008	3,80	
	Hadımağaları ocağı*	—	29	0,6	66	—	66	0,10	
Din	Cami	67	237	5,0	2.863	—	2.863	5,35	30,75
			1.027	20,6	7.880	507	8.387	15,65	
	Defterhâne*	—	10	0,2	115	—	115	0,20	
	Du'âgüyân	—	705	14,3	3.478	—	3.478	6,50	
	Türbe	—	87	1,8	389	—	389	0,70	
	Dinî günlerin kutlanması	—	35	0,7	70	1.580	1.650	3,10	
	Mekke ve Medine	—	537	10,9	2.450	38	2.488	4,60	
Sosyal hizmetler	İmaret	8	144	2,9	1.092	—	1.092	2,00	10,51
	Belediye Hizmetleri	**	277	5,4	1.638	1.491	3.129	5,80	
	Köy ocağı	4	—	—	—	5	5	0,01	
	Kale ve timan	2	41	0,8	444	—	444	0,80	
	Sosyal yardım	—	—	—	—	1.019	1.019	1,90	
Askerî birlikler		—	—	—	—	3.457	3.457	6,50	
Aile fertlerine harçlık		—	—	—	—	7.612	7.612	14,20	
Vakıf idaresi		—	391	7,9	5.181	5	5.186	9,70	
Yekûn			4.947	100	36.723	16.818	53.541	100	

* Bkz. Tablo XI.

** Belediye hizmetleriyle ilgili müesseselerin sayısı: 16 sebîl, 94 çeşme, 8 kuyu, 1 buzhâne, 1 abdesthâne, 6 köprü, 1 fener, 1 gedik, 4 umumî helâ.

Tablo II.

Yedi *mescid* ve altmış *camiide* görevlendirilmiş kişilerin sayıları
ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret Kategorileri							Görevli Toplamı	Ücret Toplamı
	1-4	5-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-120		
İmam	29	17	26	11	10	3	9	105	1736
Eczâ-hân	49	68	47	20				184	1338
Vâ'iz	6	28	27	3	10	2	5	81	1305
Müezzin	81	51	47					179	1117,5
Hatib	28	13	17	6	4	2	1	72	791
Kayyım	32	29	25	5	1			92	715,5
Devir-hân	56	35	27					118	686
Ders-i 'âm	4	11	11	4	2		3	35	525
Ferraş	49	35	8					92	416
Şeyhü'l-kurrâ	4	15	3	6		2		31	407
Müderris		1	4		1		2	8	277
Bevvâb	6	25	1					32	170
Talebe, sıbyân	60							60	160
Na'at-hân	7	9	5					21	154
Muvakkit, sa'âtf		1		1	3	1	1	6	129
Mu'allim-i sıbyân	3	2	1	1	1			8	80
Muhaddis	1	1		1	1			4	60
Hâfız-ı kütüb	5	2	2					9	45
Kandilci, sirâcî	23	36	4					63	326
Buhûrî	4	1	1					6	27
Muhammediye-hân	3	1						4	15
Hâfız-ı seccâde	9							9	16
Mahyacı		1	1					2	20
Hatm-i hâcegân-hân	1		1					2	14
Delâil-i hayrât kârî'	7							7	14
Şifâ-i şerif hocası	1							1	4
Diğerleri	20	11	3	2				36	194,5
Toplam	486	393	261	60	33	10	21	1264	10743

Bu tablolarda geçen kelimelerin, XVIII. asırda tanzim edilmiş vakfiyelerin kontekstlerine göre hazırlanmış bir lügâtçesi ayrıça peşredilecektir.

Tablo III.
Yirmi altı tekye, zâviye, hânikâhda görevli kişilerin sayıları
ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret Kategorileri									Görevli Toplamı	Ücret Toplamı
	1-4	5-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-80		
Şeyh	4	2	9	4	1	1	1	2	2	26	458
Derviş, mürid	81	32								113	401
Vird-hân	1									1	1
Zâkir	6		1							7	22
Kellme-İtevhid-hân	1									1	3
Hatm-i hâcegân-hân	4	1					1			6	65
Hatim-hân		1								1	5
'Aşır-hân	1									1	2
İmam		4								4	23
Müezzîn	6									6	11
Tabbah		1		1						2	28
Helvacı	1									1	1
Vekil-harc			1							1	16
Bevvâb	1		1							2	13
Kayyım	4									4	9
Ferraş	1									1	2
Cerâğf	1									1	2
Toplam	112	41	12	5	1	1	2	2	2	178	1062

Tabló IV
Otuzaltı medresede görevli kişilerin sayıları
ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret Kategorileri							Görevli Toplamı	Ücret Toplamı
	1-4	5-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-240		
Müderris	2		4	5	2	1	11	25	1464
Muhaddis							1	1	240
Mu'fd-i ders			1					1	15
Mu'allim-i ferâiz		1	1					2	15
Muallim-i hat			2					2	20
Şeyhü'l-kurrâ	2			1			1	4	78
Vâ'iz	1		1				1	3	114
Mesnevî-hân	1			1				2	24
Buhârî-hân			25					25	250
Müslim-hân			10					10	100
Du'âcı-yı hatm-i buhârî ve müslim			1					1	10
Noktacı-i Buhârî			1	1				2	30
Sandukî-i Müslim ve Buhârî		2	1					3	32
Danışmend			13					13	130
Hâfız-ı kütüb	2	1	4	1				8	80
Kâtib-i kütüb			1					1	10
Mücellid				1				1	24
Talebe	169	56	21					246	1052
İmam	1			1				2	24
Müezzin			1					1	10
Buhârî, Sirâcî	5	1						6	22
Bevvâb, kayyım	12	1	2					15	65
Ferrâş	5	4						9	33
Miftâhî	1							1	1
Toplam	201	66	89	11	2	1	14	384	3833

Tablo V.
Kırkdokuz mektebde görevli kişilerin sayıları
ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret Kategorileri							Görevli Toplamı	Ücret Toplamı
	1-4	5-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-60		
Mu'allim-i sıbyan	11	14	18	2	5	3	2	55	763
Hâffe-i mekteb	15	12	7	5	1			40	336
Hâce-i meşk	1	1	9	1	1			13	141
Hâce-i kitâb						1		1	40
Ders-i 'âm-ı mütedâvilât						1		1	40
'îm-i hâl hocası				1				1	20
Mu'allim-i kütüb-i 'arabî ve fârisî ve türki				1				1	20
Muhaddis						1		1	40
Mu'ld	4							4	16
Müfessir, Ders-i 'âm						1			40
Risâle-i Birgıyî ve Şâhidi hocası			1					1	15
Şeyh'l-kurrâ'						1		1	40
Talebe, sıbyan	386	206						592	1327
Âbkeş	6	1	1					8	36
Bevvâb	4	2	2	2				10	82
Buhûrî		2						2	10
Ferraş	3	4		1				8	54
Meremmetci			1					1	10
Toplam	430	242	39	13	7	8	2	741	3030

Tablo VI.
Onüç kütüphanede görevli kişilerin sayıları
ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret Kategorileri						Görevli Toplamı	Ücret Toplamı
	5-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-200		
Hâfız-ı kütüb		9	10	8	5	11	43	1854
Kâtib-i kütüb		1	1				2	45
Ders-i 'âm			4			2	6	330
Ders halfesi		27					27	270
Hattât				1			1	30
Muhaddis					1		1	40
Mücellid, müzehhib		3	1				4	58
Seyhu'l-kurrâ'		1	1		1		3	75
Yamak		2					2	30
Talebe	6						6	12
Nâzır-ı kütübhâne			2				2	40
Ferraş	1	6					7	81
Bevvâb	3	6	2			1	12	181
Kennâs	1						1	7
Kurşuncu	1						1	6
Meremmâti	1						1	6
Toplam	13	55	21	9	7	14	119	3065

Tablo VII.
Sekiz imârette görevli kişilerin sayıları ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret kategorileri					Görevli Toplamı	Ücret Toplamı
	1-4	5-9	10-19	20	30		
Tabbâh		9	10	2		21	247
Şâkird-i tabbâh	4	7				11	67
Seyh-i imâret		2	1		1	4	52
Habbâz		3	9	1		13	149
Şakird-i habbâz	2	7				9	55
Vekil-harc		2	3	1		6	76
Mühürdâr-ı imâret			1	1		2	32
Nakîb	4					4	12
‘Anbârî, kılârî	8	1	1			10	50
Fodula kâtibi, kâtib-i kiler	1		3			4	35
Kâse-keşân	5	6	2			13	77
Hammâl, nakkâl	3	5				8	32
Kantârî-i imâret		1				1	5
Hime-keş	1	2				3	14
Hime-şiken	1					1	2
Gırbâlî	1					1	3
Vezzân, keyyâî	2					2	7
Nekkâd	5					5	18
Sirâcî	2					2	4
Saka	2					2	8
Kendüm-küb	1	1				2	9
Ferrâş	4	4				8	34
Bevvâb	5	1				6	73
Yasakçı		2				2	13
Meremmâtî		2				2	10
Mezbele-keş	1	1				2	8
Toplam	52	56	30	5	1	144	1092

Tablo VIII.
Du'âgûyân'ın sayısı ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret Kategorileri							Görevli Toplamı	Ücret Toplamı
	1-4	5-9	10-19	20-29	30-39	40-49	150		
Du'âgûyân	34	41	11	2	1		1	90	841
Eczâ-hân	449	8	49		9	1		516	2267
Du'âcı-yı hatm-i şerif			1					1	10
Yâsin-hân	6		3					9	47
Tebâreke-hân			1					1	10
Mülk-hân	7							7	13
İhlâs-hân	8	1						9	36
Hatim-hân	3	1	7					11	120
Feth-hân		1						1	5
En'âm-hân	14							14	42
'Amme-hân	1							1	1
Delâil-i şerif-hân		1						1	5
Nâzır-ı cüz-hân	1							1	1
Müvezzi', sândûkî	13	1						14	26
Hâfız-ı eczâ'	6	1						7	13
Noktacı	13	2						15	30
Ser-mahfil	3	1						4	9
Buhurcu	2							2	2
Ed'iyye-i me'sûre-hân		1						1	5
Toplam	561	58	72	2	10	1	1	705	3478

TABLO IX.

Türbelerde görevli kişilerin sayısı ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret kategorileri				Görevli toplamı	Ücret toplamı
	1-4	5-9	10-19	20		
Türbedâr	11	1	1	6	19	149
Destârî		3			3	17
Meremmetçi	1				1	1
Lağmî-i türbe	1				1	3
Ferrâş	2	7			9	52
Bevvâb	4	3			7	30
Buhûrî	2	3			7	30
Sîrâcî	1				1	1
Cüz-hân	40				40	120
Noktacı	2				2	5
Sandûkî	2				2	5
Toplam	66	14	1	6	87	389

Tablo X.
Doksan dört çeşme, onaltı sebil ve sekiz kuyu için görevlendirilmiş kişilerin sayısı
ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret Kategorileri						Görevli Toplamı	Ücret Toplamı
	1-4	5-9	10-19	20-29	30-40	60		
Râh-âbî	81	12	20	1	3		117	666
Râh-âbî halfesi		1					1	5
Ser bölük-i râh-âbî	1	1					2	9
Ser bölük-i evvel-i râh-âbî						1	1	60
Su nâzırı	4	2	1				7	30
Su yolları kethüdâsı	1						1	1
Sebilci	5	11	4	2	2		24	227
Tâs-keş	1	2					3	11
Tâs-dâr					2		2	60
Taşra lâğım bölükbaşısı	1						1	2
Hâfız-ı tâs	39	10					49	130
Âb-keş	6						6	12
Bevvâb	3	1					4	24
Ferrâş	6	5					11	52
Cârub-keş	1						1	3
Korucu	3	2	1				6	35
Lağımçı	2			2	1		5	78
Meremmâtî	3		1		1		5	46
Mu'temed-i meremmâtî			1				1	10
Miftâh uşağı	1	3					4	22
Şamdancı		1					1	5
Mezbelekeş		1					1	7
Üsrübî	1		1				2	14
Toplam	159	52	29	5	9	1	255	1509

Tablo XI.
DeFTERHÂNE'de ve BÂBÜSEÂDE ağaları ocağında vakıflar tarafından
ücret ödenen görevliler

Görevliler	Ücret kategorileri			Görevli toplamı	Ücret toplamı
	1-4	10-19	30-39		
İmam		4		4	53
Müezzin	1	3		5	32
Bevvâb-ferrâş			1	1	30
Bâbü's-se'âde ağaları hocası	1	1		2	12
Bâbü's-se'âde ağaları	27			27	54
Toplam	30	8	1	39	181

Tablo XII.
Bir kale ve bir işkelede görevlendirilmiş kişilerin sayıları
ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret kategorileri					Görevli Toplamı	Ücret Toplamı
	1-4	5-9	10-19	20-29	30-39		
Dizdâr				1		1	20
Tonbâzî-i evvel			1			1	10
Tonbâzî-i sâni		1				1	5
Kalafâtî-i tonbâz	1					1	4
Mustahfız	17				1	18	103
Li man reisi			1			1	10
Nefer-i kale			15			15	218
Bevvâb					1	1	35
Mezbele-keş					1	1	35
Sirâcî	1					1	4
Toplam	19	1	17	1	3	41	444

Tablo XIII.
Beledi hizmetlerde çalışan vakıf görevlileri ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret kategorileri			Görevli toplamı	Ücret toplamı
	1-4	5-9	10-19		
Reis-i kandilciyân			1	1	18
Kandilci			3	3	45
Mû'kid			3	3	35
Nâzır-ı cısır			1	1	10
Bağbân			1	1	10
Şe'âl	1			1	4
Pâsbân-ı dekâkfn		1		1	2
Süprügeci	1			1	2
Toplam	2	1	9	12	129

Tablo XIV.
Üç dârülhadis ve üç dârülkurrada görevli kişilerin sayısı
ve akçe olarak günlük ücretleri

Görevliler	Ücret kategorileri			Görevli toplamı	Ücret toplamı
	1-4	5-9	40-49		
Muhaddis	1			1	3
Kârtü'l-hadîs	1			1	2
Şeyhü'l-kurrâ'	1	1	1	3	52
Talebe	10			10	10
Toplam	13	1	1	15	67

Tablo XV.
Harameyn'de görevlendirilmiş kişilerin sayıları
ve akçe olarak ücretleri

Görevlilerin		Ücretler	
fonksiyonu	Sayısı	Yıllık	Günlük
Medîne-i münevvere hizmetçisi	1	3.600	10
Bâbü's-selâm müezzini	1	840	2,33
Harem-i şeref-i nebevî şeyhi	1	540	1,5
Sâdât	435	334.500	929,17
Gurebâ-yı Rûm	—	54.000	150
Mihrâb-ı nebevî şamdancısı	1	5.400	15
Saka-yı zevrâk	2	2.100	5,83
Harem-i muhterem hazinedârı	1	60.000	166,67
Eczâ-hân	86	92.280	256,33
Hâfız-ı eczâ	2	1.380	3,83
Nâzir-ı cüz-hân	3	11.760	32,67
Sandukçu	1	1.440	4
Saka	1	2.160	6
Hâfız-ı sandûk	1	3.600	10
Sure-i feth-hân	1	2.160	6
Mekke ve Medîne fukarâsı	—	305.210	847,81
Toplam	537	880.970	2.450

Tablo XVI.
Mevlid ve 10 Muharrem'in kutlanması için görevlendirilmiş kişiler
ve ücretleri

Görevliler	Yıllık Ücretler												Görevli Sayısı	Ücretler toplamı		
	60	120	180	240	300	360	500	600	720	900	1.200	12.000		Yıllık	Günlük	
Mevlid-hân						4		1	3					8	4220	11,72
Hâfız						2								2	720	2
Vâ'iz										1				1	900	2,5
Müveşşih	5			1	2				1					9	1860	5,7
'Aşır-hân		1												1	120	0,33
Du'âgû								1						1	600	1,67
Şeyh												1	1	1	12000	33,33
Kayyım							1						1		500	1,39
Mustahfız			1	1										2	420	1,17
Kulluk-bayraktarı		1												1	120	0,33
Hizmetçi			1	1		1								3	780	2,17
Yasakçı						1								1	360	1
Dâvetçi				1				1						2	840	2,33
Tabbâh-ı 'âşûra									1		1			2	1920	5,33
Toplam	5	2	2	4	2	8	1	3	5	1	1	1	1	35	25360	70,42